

III.

Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes:
see kuningas sest auvust, põrgukonn,
armutaim ja hiirekõrvul viigipuud

Kristiina Ross

Järgnevas antakse ülevaade sellest, kuidas siin raamatus avaldatud keelealased seisukohad ja nende dünaamika peegelduvad keelelistes lahendustes ja tehnilistes võtetes, mida tõlkimisel praktiliselt rakendati. Fookusesse võetakse kirikulaulude tõlked, ehkki taustana on jälgitud ka (originaalis) proosas kirjutatud tekste. Oletatavasti on poeetiline keel tavakeelest nõudlikum ning eeldab kasutajalt suuremat tähelepanu ja teadlikkust, mistõttu võiksid autori või tõlkija keelelised arusaamad poeetilise taotlusega tekstis selgemini väljenduda kui mujal. Eriti teadlikku tekstiloomet eeldas ilmselt värsivormiline tõlge. Laulmiseks mõeldud värsstekstide sõnastamisel tuli keelelise väljenduse võimalusi pingsamalt kaaluda kui lugemiseks mõeldud proosateksti tõlkimisel. Seetõttu on ootuspärane, et paljudes selles raamatus avaldatud allikmaterjalides arutletaksegi just laulutõlgete keele üle.

Siinses käsitluses ei keskenduta niisiis mitte kirjakeele lingvistilisele arengule,¹ vaid kirjeldatakse keelemõtte avaldumist laulutõlgetes alates 1637. aastal ilmunud esimesest proosatõlkelisest lauluraamatust kuni 1721. aastal ilmunud pietistliku lauluraamatuni. Kõneks tulevad järgmised väljaanded, mille täpsemad bibliograafilised andmed on toodud allikate loendis:²

LR 1637 – tallinnakeelne, Heinrich Stahli kirikukäsiraamatu teise osana ilmunud esimene säilinud proosavormiline lauluraamat (ilmus Tallinnas)

LR 1656 – tallinnakeelne, esimene värsistatud lauluraamat (ilmus Tallinnas), mille tõlkijateks olid Reiner Brockmann, Martin Gilläus, Heinrich Göseken ja Georg Salemann

LR 1673 – tallinnakeelne, 1656. aasta lauluraamatu teine, peaaegu muutmata trükk (ilmus Tallinnas), mille lõppu on lisatud kolm laulu Christoph Blume tõlkes

LR 1685 – tartukeelne lauluraamat (ilmus Riias); sisaldab valikut 1656. aasta lauluraamatust, mille on tartukeelseks mugandanud Andreas Virginius, Lorenz Moller ja Marcus Schütz; trükki toimetas Adrian Virginius

¹ Lühimärkusi 17. sajandi kirjakeele lingvistilise arengu kohta vt lk 445–450.

² Lauluraamatute tekstid ja märksõnastikud on leitavad Eesti Keele Instituudi vanade kirikulaulude andmebaasist VKLAB (kus LR 1721 sisendiks on olnud selle veidi hilisem, 1727. aastal Tallinnas ilmunud trükk; sinse kirjutise tsitaadid pärinevad siiski esmatrükist, kui pole öeldud teisiti).

- LR 1690** – tartukeelne, 1685. aasta väljaande Adrian Virginiuse poolt oluliselt parandatud ja uute tõlgetega täiendatud variant; väljaandest ilmus 1693. aastal praktiliselt muutmata kordustrükk ja 1698. aastal veel üks trükk (kõik ilmusid Riias)
- LR 1693** – tallinnakeelne, 1656. ja 1673. aasta lauluraamatu kolmas trükk (ilmus Tallinnas), mida on paiguti oluliselt muudetud ja kahe lisaga täiendatud ning millest ilmus vähemalt kaks erineva ortograafiaga väljaannet (osa ilmselt järeltrükkidena)
- LR 1694** – tallinnakeelne keeleuuenduslik lauluraamat (ilmus Riias), milles Adrian Virginius ja Johann Hornung on parandanud valikut 1656., 1673. ja 1693. aasta lauluraamatu tõlgetest ja lisanud seni eestindamata laulude tõlkeid
- LR 1702** – tallinnakeelne 1693. ja 1694. aasta väljaannetele tuginev versioon (ilmus Tallinnas), milles mõned laulud on täiesti uuesti tõlgitud
- LR 1721** – tallinnakeelne pietistlik lauluraamat (ilmus Halles), millest avaldati palju kordustrükke ning mis jäi väikeste muudatuste ja täiendustega kasutusele kuni 19. sajandi lõpuni

Peale loetletute ilmus vaadeldaval perioodil veel paar väiksemamahulist väljaannet. Juba 1638. aastal anti trükki Georg Salemanni väike värsstõlkeline ja lõppriimidega lauluraamat, milles olla olnud umbes 40 laulu, ning 1690. aastal ilmus Adrian Virginiuse ja Bengt Gottfried Forseliuse koostatud lauluraamat koolidele, ent kumbki mainituist pole säilinud (Annus 2000: 72, 110). Käsikirjalisena on säilinud 45 lõunaeestikeelset tõlget, mis on juurde köidetud Joachim Rossihniuse avaldatud kirikuraamatu ainsale säilinud eksemplarile ning ilmusid selle lisana ka kordustrükis (Rossihnius [1632] 1898: 206–256). 17. sajandi esimesest poolest on käsikirjaliste katkenditena säilinud laulutõlkefragmente veel Georg Mülleri jutlusetekstides (Müller 2007) ja nn Turu käsikirjas (Kingisepp 2003). Trükituna ilmus vaimulike laulude tõlkeid või nende töötlusi väljaspool n-ö ametlikke kirikulauluraamatuid ka autorikogumikes, nt Christoph Blume kolmes raamatus (1666, 1667a, 1667b) ja Johann Wolfgang Boecleri hardusluuleraamatus (1678). Lisaks ilmus 1689. aastal 115 laulu sisaldav järelvalimik 1673. aasta lauluraamatust ja 1718. aastal 23 laulutõlkega n-ö eelvalik pietistide 1721. aasta lauluraamatust, mis mõlemad sisaldavad kummaski suures lauluraamatus ilmunud tõlkeid enam-vähem kattuvale kujul. 1726. aastal ilmus Riias 83 laulu sisaldav väiksem kogumik, mille enamik säilinud eksemplare on juurde köidetud LR 1694-le (Annus 2000: 159–160) ning mis ilmselt oligi mõeldud selle täiendusena. Omaette nähtuseks tuleb pidada Georg Salemanni palveraamatut (PR 1655), mis ilmus kirikukäsiraamatu eraldi osana ning milles esinevad luuletekstid erinevad mitmes mõttes lauluraamatu tekstidest; sama raamatu teine trükk ilmus 1673. aastal. Kirikulaulude tõlkeid leidub hajali ka käsikirjades (vt avaldamata laulutõlked, lk 451–457, 471–488). Veidi teistsuguse, ent paiguti kattuva žanri

moodustavad värsistatud mõttesalmid, mida leidub katekismustes, palveraamatutes või muudes õpetlikes kogumikes (vt avaldamata laulutõlked, lk 458–470; Blume 1667a, 1667b). Kirikulauludena käsitletavat luuleteksteid külgnevad lähedalt ka vaimuliku juhuluulega, mida kirjutati kirikuraamatute või piiblitõlgete sissejuhatuseks või avaldati omaette vihikutena. Järgnevas vaatluses kasutatakse sõna „kirikulaul” märkimaks kogudusele kirikus laulmiseks mõeldud tekste, mis on ilmunud mõnes eeltoodud loendis nimetatud lauluraamatus (LR 1637–1721). Kui käsitletakse muud laadi luuletekste, on sellele eraldi tähelepanu juhitud.

Nii nagu kogu tollase kirjakeele arengut tervikuna (vt Ross 2019) on ka ajavahemikus 1637–1721 ilmunud laulutõlkeid otstarbekas kirjeldada nelja arengufaasina, mida võib mõnevõrra tinglikult nimetada sõnasõnaliseks proosatõlkeks, barokktõlkeks, eelpietistlikuks tõlkeks ja pietistlikuks tõlkeks.³ Kõigi nende puhul tuleb arvestada, et eesti kirikulaule ei saa vaadelda eraldi ja iseseisva luulekorpusena, vaid tegemist on tõlgetega saksa keelest, kusjuures eestindajateks olid saksa (harvemini rootsi) emakeelega tõlkijad, kes eesti kohapealset pärimuslikku luuletraditsiooni ei tundnud (või vähemalt seda hinnata ei osanud). Laulude originaaltekstid pärinesid paljudel juhtudel tõlkimise hetkest sadakond või enamgi aastat varasemast ajast, kuid tõlget mõjutasid paratamatult just tõlkimise ajal Saksamaal domineerinud arusaamad keelest ja luulest. Kuigi tõlkijad kuulusid saksa kultuuriruumi, sattusid nende tõlked Eestis hoopis teise konteksti. Osale tõlkijaist oli ülimaks sihiks saksa kaasaegseid luulepõhimõtteid eesti tõlkes võimalikult meisterlikult rakendada, teised üritasid tõlkeid kohandada kohalikule kontekstile ja sihtrühmale.

Saksa taustast. Eesti laulutõlgete arengut tuleb vaadelda 16. sajandil tekkinud luterliku laulutraaditsiooni ja 17.–18. sajandi saksa keelemõtte kontekstis.

Reformatsiooni varasel etapil sai koguduselaul Saksamaal noore luterliku kogukonna identiteedi oluliseks väljenduseks (Hess 2007: 405–406). Kuigi kirikus üheskoos laulmise praktikana oli koguduselaul olemuslikult uus ja tähendusrikas nähtus, jäi selle otsene mõju saksa kirjasõna arengule 16. sajandil tagasihoidlikuks, sest vormilisest küljest tugines luterlik laul varasemale katoliiklikule kirikulaulule, rahvalaulule ja *Meistergesang*'i traditsioonile (Rupprich 1973: 252). Esialgu oli luterlike laulude põhiliseks funktsiooniks edastada kirjaoskamatule lihtrahvale uue õpetuse tähtsamaid seisukohti võimalikult selgelt ja lihtsalt.

Martin Luther, kes ise oli esimeste laulutekstide looja, suhtus keelde läbinisti pragmaatiliselt ja tema keealased vaated tulenesid tema üldistest seisukohtadest

³ Järgnevas osas arengufaasidena kirjeldatavad tõlketüübid kujunesid välja kronoloogilises järgnevuses siinse raamatu sissejuhatuses lk 18–48 kirjeldatud kolme perioodi jooksul. Proosa-tõlget viljeldi tõenäoliselt küll juba varem, kuid selle olulisimad mälestised on säilinud 1630. aastatest, mil ühtlasi algas üleminek barokktõlkele; eelpietistliku tõlke kujunemisaeg langeb kokku sissejuhatuse keeletülde ajaga ning pietistlik tõlge arenes välja kolmandal perioodil.

(Lepajõe 2013). Keele juures oli Lutheri jaoks kõige olulisem selle kommunikatiivne aspekt (Gardt 1999: 77–88). Reformistlik mõte tuli viia iga inimeseni nii selgelt ja veenvalt kui võimalik. Emakeelne koguduselaul oli üks võimalus selle eesmärgi saavutamisel, mida samamoodi teenis ka otsustus pidada jumalateenistusi koguduse emakeeles ning tõlkida Piibel kõikidesse rahvakeeltesse. Et sõnum igat kuulajat ja lugejat kõnetaks, pidi see olema kõigile arusaadavas, ent samal ajal ladusas, väljendusrikkas ja jõulises keeles. Kõige selgemini on Luther oma keealaseid seisukohti väljendanud seoses Piibli tõlkimisega ning kokkuvõtlikult kajastub tema arusaam asjast kirjas tõlkimisest (1530). Lutheri suhtumist kirjakeele arendamisse selgitab lühimalt tihti tsiteeritav lõik: „... sest mitte ladina tähtedelt ei tule küsida, kuidas saksa keelt tuleb rääkida, nagu need eeslid teevad, vaid seda tuleb küsida emadelt kodus, lastelt tänaval, lihtrahvalt turuplatsil, ja neile tuleb suhu vaadata, kuidas nemad räägivad, ja selle järgi tõlkida, siis saavad nad sellest aru ja taipavad, et nendega saksa keelt räägitakse” (Luther [1530] 2000: 88). Piiblitõlke keel ei tohi olla kuiv ja raamatulik, vaid see olgu ladus ja rahvalik. Lutheri praktiline tõlketegevus vastab hästi põhimõtetele, millest lähtuva tõlke on Eugene Nida hiljem nimetanud dünaamiliselt ekvivalentseks tõlkeks. Lutheri piiblitõlget peetakse saksa literaatide järgmiste põlvkondade keeleliseks eeskujuks ning Lutherit on nimetatud „saksa Ciceroks” (Gardt 1999: 77).

Eelöelduga kooskõlas olid ka Lutheri loodud laulutekstid suhteliselt lihtsa keelega ning õpetuslik iva domineeris neis vormiliste kaalutluste üle. Keerulisemaid vorme ja sihipäraselt poeetilisemat luulekeelt hakati lauludes rakendama 17. sajandil, kui saksa luulekunsti isaks tituleeritud Martin Opitz sõnastas teoses „Buch von der deutschen Poeterey” (1624, eesti keeles Opitz [1624] 2016) saksakeelse silbilis-rõhulise ja lõppriimilise luule ideaalid, mis mõjutasid edaspidi laiemalt kogu Põhja- ja Ida-Euroopa luulet (Lotman 2016: 221–222). Oma teoreetilise käsitlusega tõstis Opitz saksa luule iseväärtusliku kirjandusliku fenomeni staatust. 17. sajandi uute kirikulaulude autorid eesotsas Paul Gerhardtiga olid ühtlasi suurimad kaasaegsed saksa luuletajad.

17. sajand oli saksa keelelise mõtte arengus tähelepanuväärne aeg. Euroopa vaimuilmilmas näitas esialgu endiselt suunda prantsusemeelsus, mille aluseks oli absolutistlik arusaam maailma mõistuspärasest hierarhisest korrastatusest. Keelehierarhias oli varasema ladina keele asemel tippu tõusnud prantsuse kõrgkeel, milles loodi suur osa olulisi kirjanduslikke tekste ning mis oli saanud asjaajamise ja suhtlemise keeleks ka väljaspool Prantsusmaad, sh Saksamaal. Prantsuse absolutistlik vaimsus mõjutas paratamatult saksa mõtteruumi ning selles valitsevaid keelelisi arusaamu, kuid frankotsentristliku mõttelaadi vastujõuna hakkas 17. sajandil saksa intellektuaalide hulgas maad võtma kultuuripatriootlik hoiak, mille esindajad asusid prantsuse ja ladina keele ülevõimu trotsides väärtustama kõike spetsiifiliselt saksapärasest. Saksa keelelist mõtet arendati aktiivselt keeletesides, mille liikmed koostasid õigekirjareeglistikke, grammatikakirjeldusi, leksikograafilisi töid, kirjutasi keelekriitilisi käsitlusi, retoorika- ja poeetika-alaseid arutlusi ning produtseerisid arvukalt tõlkeid ja luulet, mille

kaudu demonstreeriti ja arendati saksa keele stilistilist võimekust. Iseloomulik kogu ettevõtmisele oli keele- ja luulealase teooria ja praktika sidumine kõlbelis-moraalse ja poliitilis-ühiskondliku hoiakuga. Eesmärgiks seati saksa keele kehtestamine jõulise kõrgkeelena, milles luuakse väärtuslikke tekstimälestisi ning mida kasutab ühiskonna vaimne, poliitiline ja sotsiaalne eliit. Üks mõjukamaid keeleteseltsi oli 1617. aastal rajatud Viljakandev Selts (*die Fruchtbringende Gesellschaft*), mille liikmete hulka kuulusid teiste seas näiteks tuntuim tollane saksa grammatik Justus Georg Schottelius, luule-uuendaja Martin Opitz, keeleeuendaja ja eksperimenteerija Philipp von Zesen ning geograaf ja teadlane Adam Olearius. (Gardt 1999: 103–104) Viimane on oma reisi- kirjades ühtlasi ka Eestimaa eluolu kirjeldanud (Olearius [1656] 1996).

Keelepatriootlik liikumine pani suurt rõhku saksa keele omapära ja erilise esiletoomisele vastanduses prantsuse (ja ladina) keelele. Sealjuures toetuti keele vaimu või olemuse mõistele (*Genius ~ Geist ~ Wesen ~ Natur der Sprache*, ld *genius linguae*). Keele õige olemus usuti väljenduvat keele vanemates, võõrmõjudest puhastes joontes ning kirjakeele kujundamisel peeti vajalikuks esile tuua just seda „rikkumata” osa keelest. Ausse tõstetud keelepüütmised tähendas kõige võõrapäraseks peetava aktiivset tõrjumist kirjakeelest. Schottelius arendas välja nn peakeele (*Hauptsprache*) mõiste. Tema saksa keele grammatika kannabki pealkirja „Saksa peakeele üksikasjalik käsitus” („Ausführliche Arbeit von der teutschen HauptSprache”, 1663). See hõlmab keele ajalugu, õigekirja, vormiõpetust, sõnamoodustust, fraseoloogiat, lauseõpetust, sõnade tähendust, värsiõpetust jpm, kuid ajastu keelemõtet suunavana oli eriti oluline teose esimene osa, kümme „kiidukõnet” saksa „peakeelele”, milles programmiselt selgitatakse saksa keele rikkusi ja väärtusi ning seatakse saksa keel ühe „peakeelena” ladina, kreeka ja heebrea keele kõrvale.

Saksa keele arendamisel klassikaliste keeltega võrdseks kirjanduskeeleks tuginesid Opitz ja teised Viljakandva Seltsi liikmed ajastu baroksetele muustritele. Barokk-kirjakeelt iseloomustas kalduvus ornamentaalsusse, esoteerilisus ja leidlikkus. See oli õpetlaste keel, mis polnudki mõeldud arusaamiseks ja kasutamiseks paljudele, vaid pigem harrastamiseks ja nautimiseks siseringi valituile. (Polenz 1994: 303–308) Heaks tooniks peeti uute sõnade loomist. Näiteks kirjutab Opitz: „Uusi sõnu – need on harilikult epiteedid, millest meil peagi juttu tuleb, ja teistest sõnadest kokku pandud – välja mõelda pole poetidele mitte üksnes lubatud, vaid kui seda mõõdukalt tehakse, annab see luuletustele ka iseäraliku veetluse” (Opitz [1624] 2016: 109). Eriti armastatud olid saksa barokses luulekeeles metafoorsed epiteedid (nt *federleicht* 'sulgkerge', *felsenschwer* 'kaljurask', *flügelschnell* 'tiibkiire'), kuid harrastati ka piltlike liitnimisõnade moodustamist (nt *Glückes-Wind* 'õnnetuul', *Thränen-Meer* 'pisaratemeri', *Jammer-Klippen* 'hädaakarid'), misjuures hinnati eriliselt just leidlikkust (Polenz 1994: 307–308). Teisalt kasutati palju ka kinnisepiteete.

Ehkki 17. sajandi saksa kirikulauludes tarvitati üldiselt lihtsamat, vähem õpetatud stiili kui muus luules ja proosas (Polenz 1994: 309), kajastuvad baroksed ideaalid

ka kirikulaulude originaalides. Saksa barokkluule mõju ulatus üle kogu Lääne-mere regiooni, suunates kõikjal luule arengut. Selle mustrid kandusid edasi taani ja rootsi lauluvarasse, mis koosneski saksa laulude tõlgetest ja saksa eeskujul loodud mugandustest (Olsson, Lohmeier 1979). Suuresti rootsi keele vahendusel jõudis varaprotestantlik ja barokne saksa kirikulaul ka soome keelde, kus selle mõjusid mõneti pehmendas 17. sajandi alguse kahe tõlkija töödes ilmnev püüd rakendada laulude soomendamisel põlise suulise rahvalaulu poeetilisi võtteid (Kallio jt 2017: 339–343). Läti ja Eesti aladel hakati kirikulaule kohe 16. sajandi esimesel poolel alamsaksa keelest kohalikesse keeltesse tõlkima. Esialgu oli tõlkimise fookuses sisu edasiandmine ja kasutati proosavormi. 17. sajandil hakati üha enam tähelepanu pöörama ka tõlke vormile. Saksa barokkluule suurt mõju läti traditsioonile kinnitab kas või Johann Wischmanni 1697. aastal ilmunud teose pealkiri „Der Unteutsche Opitz. Oder Kurtze Anleitung Zur Lettischen Dicht-Kunst” – otseselt Opitzi eeskujul koostatud esimene läti luule käsitus, millele oli lisatud kirikulaulude tõlkeid (Grudule 2008: 110).

Ajastu üldise absolutistliku vaimsuse ja saksa kohaliku kultuuripatriootliku liikumise ristumisel kujunes 17. sajandi saksa keelekäsitlustes üheks oluliseks teljeks küsimus, kas arendatav kirjakeel peaks olema pigem ratsionaalselt reeglipärane või pigem kasutuspõhine (Gardt 1999: 128–135). Barokiajastu mõttelaad eeldas kõiges korrapära ja kindlaid reegleid, mille kohaselt pidanuks ka ideaalne keel olema läbinisti reeglipärane. Sellest lähtuvalt püüti loomulikus keeles paratamatult esinevaid erandeid allutada analoogiareeglitele, saavutamaks mõistuspäraselt selget korras-tatust. Niisugusele analogistlikule ühtlustamisaotlusele töötas vastu tegelik keelekasutus oma paikkondlike anomaaliate ja ebareeglipäraste kõrvalekalletega, mille arvestamise vajadusele osa väitlejaid rõhus. Saksa Viljakandva Seltsi sees tähendas vaidlus analogistide ja anomalistide vahel sageli diskussiooni eri murdealadelt pärit keeletarvitajate vahel. Tegelik keelekasutuse kriteeriumile rõhused oma arutlustes need, kelle saksa keel pärines nn Meißeni keele ehk kesksaksa idapoolsete murrete alalt. Samale keelevariandile oli tuginenud ka Martin Luther oma piiblitõlkes, mille toel oligi just kesksaksa murdeile baseeruv keelevariant saavutamaks murreteülese kirjakeele positsiooni. Seevastu muudelt murdealadelt pärit diskuteerijad, nagu alamsaksa taustaga Schottelius või ülemsaksa taustaga literaadid, rõhutasid pigem analoogia printsiipi. (Gardt 1999: 129)

17. sajandi lõpukümnenditel ja 18. sajandi alguses toimus Saksamaal vastureakt-sioonina baroksele ornamentaalsusele pööre loomulikuma kirjakeele poole, mis oleks orienteeritud konkreetsetele ühiskondlikele vajadustele. Selle taustaks olid paljude ühiskondlike rühmade erisuunalised taotlused. Muu hulgas said uue keelemõtte arengule oluliseks pinnaseks ka pietistlikud ringkonnad. Saksa pietistide keele-käsitlus on vaadeldav vastuhakuna senisele õukondlikule stiilile. Pietismiga algas kirjakeele ajaloos arengusuund, mida iseloomustavad subjektivism, irratsionalism ja

tundelisus ning mis oma eri vormides on jälgitav kuni romantismini välja. Pietismi keelelist mõju aitasid eriti levitada laialt tarvitavad lauluraamatud. (Polenz 1994: 309–311)

Nii nagu barokne keelekäsitlus, ei puudutanud ka pietistide vaated Saksamaal piiblitõlke keeleideaale või stilistikat. Lutheri tõlkega oli loodud traditsioon, mida järgnevatel sajanditel miski ei kõigutanud. Pietismi domineerima pääsemise ajaks oli siiski selge, et Lutheri tõlge ei ole kohati täpne või on lausa ekslik. Lutheri piiblitõlget hakati kommenteerima. Ilmus ka üksikuid uusi tõlkeid, kuid nende keelekasutus ei üritanudki võistelda Lutheri Piibli keelega. Pietistide piiblitõlkealane tegevus ei olnud suunatud mitte sihtkeelele, vaid originaalkeeltele (Köster 2011: 2396). Saksa keeleruumis avaldus pietistide keeleline mõju piiblitõlke asemel just kirikulauludes ja lisaks sellele ka ilmalikus argikeeles. Pietistid arendasid eriti tundmussõnavara. Nende tegevuse kaudu jõudis seni vaid kiriklikus ja religioosses ringis kasutatud leidnud tundmussõnavara alam- ja keskklassi igapäevasesse vagadusdiskursusesse ja seltskondlikku kõnepruuki ning leidis hiljem rakendust ka inimese siseelu kujutamisel ilukirjanduses ja näiteks terminoloogia arendamisel psühholoogias. Kuigi pietistide keel oli oluline etapp teel kodanlik-individaalse kirjanduskeeleni, ei olnud see ise veel ei individaalne, loov ega spontaanne, vaid pigem nõrgalt individualiseeritud keelevariant, milles kasutati korduvalt ühte ja sama kitsast sõna- ja vormelivara. (Polenz 1994: 312–313)

Eesti eripära. Eesti keele alase mõtte arengu seisukohalt olid kõik Saksamaal käärivad ideed olulised, kuivõrd Eesti ala kuulus saksa mõtteruumi ning eesti kirjakeele arendajateks olid emamaaga tihedasti suhtlevad sakslased (või ka üksikud saksa mõtteruumiga tihedalt seotud rootslased). Samas oli eesti kirjakeele arendamisel oma spetsiifilisi rõhuasetusi. Nõnda omandas Lutheri üleskutse järgida kirjakeele kujundamisel lihtrahva keelt Eesti oludes palju radikaalsema tähenduse kui Saksamaal, kuivõrd Eesti aladel just ja ainult „lihtrahvas” rääkiski eesti keelt, samal ajal kui vaimne eliit oli saksa (või rootsi) emakeelega. Lutheri nõude järgi pidid sakslastest pastorid nüüd looma kohalikule lihtrahvale kirjakeele. Tähendab, erinevalt Saksamaast (ja Rootsist) hakkasid Eestis kirjakeelt arendama inimesed, kes seda ise emakeelena ei vullanud. Kõigepealt pidid nad tüpoloogiliselt nende jaoks täiesti võõra ja kauge keele suulisest kõnepruugist selgeks õppima, seda analüüsima ja reeglistama ning selle siis saksa- ja muude eeskju-keelsete tekstide tõlkimise käigus kirjaliku väljenduse tarvis sobilikuks kohandama. On mõistetav, et kogu protsess võttis kaua aega ning esimesest osaliselt säilinud katekismusetõlkest (1535) kuni täispiibli tõlkeni (1739) kulus kaks sajandit (Põldvee 2014). Saksamaalt pärit ideed avaldusid eesti praktikas ajalise nihkega ja omavahel põimudes ning võisid anda teistsuguseid tulemusi kui emamaa tingimustes. Kuigi 16. sajandist ei ole eesti keele alaseid mõtteavaldusi säilinud, võib arvata, et kogu energia läks esialgu keele õppimisele ja tekstide

elementaarseimalegi tõlkimisele ning keeleline tegevus oli eeskätt pragmaatilise suunitlusega. Tõenäoliselt püüti välja koolitada ka emakeelseid tõlkijaid, nagu Hans Susi, kellest järgnevas veel juttu tuleb, kuid soome kirikukeele arendajatega vähegi võrreldavaid eesti emakeelega tõlkijaid teada ei ole.

17. sajandi Eesti keelelise praktika ja teoreetiliste arusaamade kohta on säilinud juba rohkem materjale ning nendes avalduvad selgesti saksa keelediskursuse peegeldused, millele annab muu hulgas erivärvingu iga kirjutaja isiklik eesti keele oskuse tase. Kuigi suur osa kirjakeele loomises osalenud pastoritest toetas sõnades innukalt Lutheri keelealaseid seisukohti, võib 17. sajandi keskpaiga eesti kirjakeeles täheldada selgelt barokse keeleideaali mõjusid ja sajandi lõpukümnenditel hakkavad Liivimaa konsistooriumi kaudu levima pietistidele omased seisukohad kirjakeelele esitatavatest nõuetest. 1680. aastatel puhkenud keelevaidlustes on äratuntavad saksa keelepatriootliku liikumise analogistliku ja anomalistliku leeri vastandlikud arusaamad. Saksa keelepatriootliku liikumise sarnaselt hakati 17. sajandil mujalgi Euroopas huvituma oma keele eripärast, muu hulgas ka Rootsis (Widmark 2012), kus maad võtnud hoiakud Läänemere maade tollase poliitilise seotuse tõttu Eestiski eriti selgelt esikuju pakkusid (Raag 1995). Purismi seisukohalt oli siinne olukord muidugi komplitseeritum kui saksa või rootsi keelealadel, sest kirjakeele üle diskuteerijateks olid eesti keele suhtes võõra emakeelega inimesed. Sajandi lõpu eelpietistide keelevalikutes võib siiski ära tunda ka puristlike tendentside kajastusi. Pärast Põhjasõda asusid eesti keelt arendama pietistlike vaadetega pastorid ja laulukeeles on seda selgesti tunda.

Varaprotestantlikud proosatõlked

16. sajandi eesti keelest on säilinud väga vähe otsest või kaudsetki materjali: 1535. aasta katekismuse katked ja mõned käsikirjalised ülestähendused (Ehasalu jt 1997). Laulutõlgete kohta on olemas ainult kaudseid andmeid, mis tõestavad, et laule eesti keelde tõepoolest tõlgiti. Kõige varasem kirjalik viide eestikeelse kirikulaulu harrastamise kohta pärineb 1539. aastast, mil Tallinna Püha Vaimu kiriku kooriruumis jutlustaja Johann Koelli juures osteti neljale vaesele koolipoisile laulmise eest jalanõusid (Treumann 1963: 481–482). Esimene otsesem kirjalik teade luterlike kirikulaulude tõlkimise kohta eesti keelde pärineb 1546. aastast, mil sama kiriku pastor Reinhold Beseler ostis enda kasvatada võetud vaese eesti poisi Hans Susi jaoks paberit mittesaksa perikoopide (*ewangelienboeck*) ja lauluraamatu (*sanckboeck*) tarvis. Pärast paljulubava noormehe varast surma sai Beseler 1551. aastal raha lauluraamatu jätkamiseks. On oletatud, et Susi ja Beseleri tõlkeid kasutati sajandivahetusel Püha Vaimu kirikus kooripoistele laulude õpetamiseks käsikirjalisest või lausa trükitud raamatust, mille kiriku pastor Balthasar Russow nende põhjal kokku oli pannud ning millele Georg Müller viitab oma jutlustes väljendiga *meddy Kircko Ramat*.

(Johansen 1935: 435–436) Ümberkirjutuste kaudu võisid needsamad tõlked jõuda ka hilisemasse Stahli trükiväljaandesse (Masing [1964] 1999a). 16. sajandist on andmeid veel vähemalt kolme trükitud raamatu kohta, mis sisaldasid laulutõlkeid: 1554. aastal ilmunud tartukeelne Martin Lutheri väike katekismus, milles oli kuus koraali, Heinrich Fabriciuse 1590. aastatel ilmunud vaimulikud laulud („Geistliche Lieder Henrici Fabrici Teutsch und Unteutsch“) ning vastureformatsiooni käigus 1585. aastal jesuiitide välja antud katekismus, mis olevat sisaldanud vähemalt kümmet laulu koos nootidega (Annus 2000: 59–61). Jesuiitidelt on teada ka hilisem, 1623. aastal ilmunud ja laule sisaldanud raamat, mis tõenäoliselt oli varasema täiendatud ja parandatud väljaanne. Loetletud raamatute seast pole Hanila ning hiljem Urvaste, Tartu ja Otepää pastorina tegutsenud Heinrich Fabriciuse tõlgete hilisema saatuse kohta kirjasõnast midagi teada. Teised laulutõlked on leidnud positiivses kontekstis äramärkimist. 1554. aasta katekismusele lisatud Johann Schnelli tõlgitud laulude kohta on Adrian Virginius oma 1691. aasta kirikukäsiraamatu eessõnas maininud, et talupojad laulvat neid ikka; seda võib pidada kaudseks tunnustuseks, vähemasti kohe sellele järgneva katekismuse proosateksti karmi kriitika taustal (vt 38. dokument, lk 257–258). Eriti kiidab Virginius aga jesuiitide katekismuses ilmunud laule (samas, lk 256–257). Jesuiitide laulutõlkeid töid 1656. aastal oma eessõnas tunnustavalt esile ka esimese värsitatud luterliku lauluraamatu tõlkijad kui „üsna hea luule- ja laulukunsti järgi seatud eestikeelseid laule“ (vt 7. dokument, lk 81). Luterlike autorite kiitva hinnangu alusel on oletatud, et jesuiitide tõlgete näol võis tegemist olla kunstipäraste värsstõlgetega (Neithal 2005). Paraku jääb see ainult oletuseks ja kindlamini saab eesti kirikulaulutõlgete keeleliste taotluste kohta midagi öelda ainult säilinud tekstidele tuginedes.

Varajasimad säilinud kirikulaulud on kirja pandud 17. sajandi esimesel poolel. Need on üsna kohmakad ja paiguti sõnasõnaliselt saksa originaali kopeerivad proosatõlked. Esimesed eestikeelsed laulutõlked või õigemini tõlgete säilinud katkendid pärinevad Georg Mülleri aastatel 1600–1606 peetud jutluste käsikirjast. Müller pööras oma jutlustes laulmisele suurt tähelepanu ning pooled tema jutlused ongi pühendatud kirikulauludele (Treumann 1963: 480). Kaheksale (saksa originaalis värsstekstiga) laulule on pühendatud üks või mitu eraldi jutlust. Laulutekstidest endist tuuakse enamasti vaid lühemaid tõlkekatkeid, kuid samas tsiteeritakse jutlustes hajali muidki laule. Käsikirjalised laulude terviktõlked on kirjas nn Turu käsikirjas, mis on dateeritud 17. sajandi esimesse poolde (Saareste, Cederberg [1925–1931] 1992: 16–29). Selles on toodud nelja originaalis värsstekstiga laulu tõlked. 45 laulu käsikirjalised tõlked leiduvad ka Joachim Rossihniuse 1632. aastal ilmunud katekismuse ja perikoobiraamatu ainsa säilinud eksemplari juurde köidetud lisas (Rossihnius [1632] 1898: 206–256). Villem Reimani väitel (1898: LI) peavad need pärinema ajavahemikust 1632–1654.

Esimene säilinud trükitud lauluraamat ilmus 1637. aastal Heinrich Stahli käsiraamatu teise osana ja sisaldab 144 kirikulaulu saksa ja eesti paralleeltekstiga. Uku

Masingu ja Albert Soosaare kinnitusel kuuluvad laulud „selleaegse luteri kiriku üldiselt tuntud lauluvarasse ja esinevad peaaegu kõik Philipp Wackernageli teoses „Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts“. Kõige suurema laulude arvuga on esitatud M. Luther (32 laulu). Teiste laulude autorite hulgas on Knöpken, Speratus, Dachstein, Ringwaldt, Kohlrose, Decius, Creutziger ja Nicolai” (Masing, Soosaar [1956] 1999: 61). Suurem osa lauludest on esitatud Stahli enda tõlgetena, kuid 39 laulu juures mainib Stahl mõne muu Eestimaa vaimuliku nime, kellel ta olevat palunud lauluraamatut täiendada ning kes olevat olnud „rääkimise ja kirjutamise viisid” temaga ühte meelt ning lubanud lisada oma tõlgitud laulud oma nime all lauluraamatusse (2. dokument, lk 60). Lisaks on eraldi välja toodud ühe laulu saksa teksti autorina Reiner Brockmann (LR 1637: 233), kellelt usutavasti pärineb ka sellesama teksti eesti proosatõlge (peale selle on tema nimi ühe teksti juures ka tõlkijana). Ülejäänud nimetsi mainitud tõlkijad on (tõlgitud laulude arvu järgi reastatult) Kullamaa pastor (1636?–1641) Helmhold zur Mühlen (13 tõlget), Türi pastor (1630–1667) Ludwig Wagner (7 tõlget), Tallinna Niguliste kiriku diakon (1632–1642?) Eberhard von Renteln (5 tõlget), Kose pastor (1627–1643) Heinrich Vestring noorem (5 tõlget), Rakvere pastor (1633–1657) Nicolaus Bagge (2 tõlget), ühe tõlkega on esindatud Karuse pastor (1630–1639) Erich Simon Buss, Ambla pastor (1630–1644) Peter Matthias Fabricius, Järva-Jaani ja Koeru pastor (1632–1661) Johannes Hinckelmann, Viru-Jaagupi pastor (1633–1664) Andreas Lunde, Haljala pastor (1627–1640) Michael Sartorius ja Harju-Jaani pastor (1630–1654) Antonius Walde.⁴ Laulude kaastõlkijatest mainib Stahl von Rentelnit oma sõbra ja mõttekaaslasena ka grammatika eessõnas (3. dokument, lk 64).

Heinrich Stahl oli esimese eesti keele grammatika, kirikukäsiraamatu ja jutluse- raamatu autorina ajastu juhtiv literaat. Stahlilt on ühtlasi säilinud mõtteavaldusi, mida saab tõlgendada keelealaste seisukohavõttudena ning milles ta esitab end Lutheri soovitude truu järgijana. Nii rõhutab ta grammatika eessõnas (Lutheri eespool tsiteeritud nõude vaimus ja ositi samas sõnastuseski), et on „talupoegadele küllalt tähelepanelikult suhu” vaadanud ja tema raamatus pole midagi, mida talupojad päris kindlasti ei tarvitaks (3. dokument, lk 64). Lauluraamatu eessõnas väidab ta, et on laulud tõlkinud „arusaamise järgi”, mitte „sõna-sõnalt kirjatähtede järgi” (2. dokument, lk 60).

Uurijad on juhtinud tähelepanu asjaolule, et kõik 17. sajandi esimesest poolest säilinud kattuvate laulude tõlked on omavahel üsna sarnased. Juba Villem Reiman esitas oletuse, et käsikirjas võisid ühed ja samad laulutõlked pikemat aega väikeste teisendustega ümberkirjutusest ümberkirjutusse ringelda ning Stahl lihtsalt kogus need ringlusest kokku, avaldades oma lauluraamatus põhimõtteliselt samad tõlked, mida Müller oma jutlusteski kasutas ja mis pärinesid ilmselt juba varasemast ajast

⁴ Tõlkijate kaupa on laulude loendi esitanud Johann Heinrich Rosenplänter (1827: 13–24).

(Reiman 1891: XVIII–XIX; 1898: XLV–LII). Ka Rossihniuse katekismusele lisatud laule peab ta nõrgalt lõunaeestistatud ümberkirjutisteks Stahli lauluraamatu tekstidest või neile aluseks olnud eestindustest, mitte iseseisvateks tõlgeteks (Reiman 1898: XLVI). Eriti suurejooneliselt on oletatavate 16. sajandi keskpaiga tõlgete järjepideva kasutamise hüpoteesi välja töötanud Uku Masing (Masing [1964] 1999a).

Kõik tollased laulutõlked on süntaktiliselt tõepoolest väga sarnased ning paralleelvariantides varieerub veidi vaid sõnavalik ja üksikute vormide kasutus. Tuleb siiski rõhutada, et tegemist on proosatõlgetega ning laulutõlgete keel ei erine muust kaasaegselt kirikukeelest. Nii nagu katekismuse- ja perikoobitekste tõlgiti ka laule üldjuhul sõnasõnaliselt või vähemalt saksa originaali fraasistruktuuri võimalikult täpselt järgides. Seesuguse tõlkemeetodi korral ei saanudki eri tõlgetes esineda kuigi suurt varieeruvust. Igatahes vajaksid tollased laulutõlked veel põhjalikku omavahelist kõrvutamist võrdluses saksa originaaliga, et otsustada, kas ja kui iseseisvaks ühe või teise laulu üht või teist üleskirjutust pidada. Stahli ja Rossihniuse katekismuse- ja perikoobitõlgete kõrvutused lubavad oletada, et isegi kui väike osa tõlgetest tuginebki ühisele „alg tõlkele”, siis suurem osa kummagi autori väljaande tõlgetest on pigem iseseisva saamislooga (Habicht 2003; Lohk, Ross 2019).

Võib oletada, et 16. sajandi ja 17. sajandi esimese poole proosatõlgete autorite peamine eesmärk oli saksa originaalide sisu võimalikult täpselt edasi anda. Proosa- ja luulevormil vahetegemine ei olnudki niisuguses pragmaatilise suunitlusega tõlkes oluline. Pealegi on selline vahetegemine liturgiliste tekstide korral väljaspool range meetrumi ja lõppriimiga laule või luuletusi sageli problemaatiline. Katoliku kirikus lauldav missa sisaldas tekste, mida ei saa küll kirjeldada range vormikaanoni abil, kuid mis on luulele lähedased. Seesuguseid tekstiosi kasutati lauldavana ka 17. sajandi luterlikel jumalateenistustel ning need on ära toodud Stahli lauluraamatuski (osaliselt nootidega). Meetrumi ja riimita teksti ning rangevormilise luule eristamine sai tõlkimisel oluliseks alles siis, kui tõlkes otsustati taotleda luulevormi ülekandmist sihtkeelde.

Sõnasõnalise tõlkemeetodi tõttu iseloomustavad tollaseid laulutõlkeid kõik need samad germanismid ja keelevääratused mis 17. sajandi alguse ja keskpaiga proosa-tõlkeidki: asesõnad *see* ja *üks* saksa artikli vastetena, jaatusega sümmeetriline eitus, kaassõna *ees* ka tähenduses 'eest, asemel', kõikumised objekti vormistamisel ning *ma-* ja *da-*infinitiivi kasutamisel, tänapäeva kirjakeele seisukohalt ekslikud lahendused tugeva ja nõrga tüvevariandi valikul laadivahelduslike sõnade muutmisel ning nn elatiiv-genitiivsed ühendid (vt märkused 17. sajandi kirjakeele kohta, lk 445–450). Sellisena kirjeldab varaprotestantliku keele eripära ilmekalt elatiiv-genitiivne sõnaühend, mida Stahl on kasutanud Philipp Nicolai 1597. aastast pärit laulu „Wie schön leuchtet uns der Morgenstern” 6. salmi viimase värsi tõlkes vormistamiseks fraasi, mille korral tänapäeva eesti keeles kasutatakse genitiivi (*au kuningas*), kuid mida tol ajal tõlgiti saksa sõnajärje ja seestütleva käände abil: *suhr on se Kunningas sest auwust < grosz ist der König der Ehren* (LR 1637: 108).

Seesuguste puiste germanismide kõrval võib Stahli lauluraamatust ometi leida ka vabalt ja dünaamiliselt tõlgitud fraase. Sõnasõnalise ja dünaamilise tõlkemeetodi segunemise kohta Stahli varaprotestantlikus tõlkes pakub hea näite Martin Lutheri laulu „Ein feste Burg ist unser Gott” 1. salm (teksti terviktõlget vt lisa, lk 598).

Näide 1

Luther (LR 1637: 137)

Stahl (LR 1637: 137)

Ein feste Burg ist unser Gott
ein gute Wehr und Waffen:
Er hilfft uns frey ausz aller Noth
die uns jetzt hat betroffen.
Der alte böse Feind
mit ernst ers jetzt meynt
grosz Macht und viel List
sein grausam Rüstung ist
auff Erd ist nicht seins gleichen.

Üx kindel Lind on meie Jummal
üx heh terraw möck ninck kilp
temma awwitap meid julgkest keickest heddast
kumb meid nüdt on tawotanut
se wanna weehane wainlane
weggiwast temma ommat asjat hajap
suhr weggi ninck paljo kawwalus
temma hirmus walmistaminne on
mah pehl ep olle temma sarnast.

Tõlke üldise sõnasõnalisuse taustal tõuseb esile 2. värsirida, kus originaali ühesõnalise täiendi *gute* vasteks on pikem ja tähendust täpsustav fraas *heh terraw*. Eriti äratav aga tähelepanu 6. värsirida, kus saksa tekst *mit ernst ers jetzt meynt* on tõlgitud täiesti erinevat fraseoloogiat kasutades *weggivast temma ommat asjat hajap*.

Ilmselgeid germanisme läbisegi hea idiomaatilise tõlkega võib leida kõigi Stahli lauluraamatu kaastööliste tõlgetest. Näiteks esineb kõige suurema kaaspanustaja pastor zur Mühleni eestinduses ilus idiomaatiline tõlge, kus saksa keeles jaatusena vormistatud fraas on eesti keeles edasi antud eitava fraasi abil, mis konkreetset kontekstis on kahtlemata hea lahendus, kuid eitus on sealjuures vormistatud eesti keelele sobimatult sümmeetrilisena ning pealegi kasutatakse tõlkes saksapärasele *saama*-tulevikule lisaks kohmakat *saama*-passiivi, ehkki viimast konkreetset saksa lähtefraasis polegi: *die Göttlich Gnad ... wird schwerlich ob ihm schweben* (sõna-sõnalt 'see jumalik arm ... saab vaevalt tema kohal hõljuma') > *se Jummalick arm ... ep sahp naljal temmal andtut sahma* (LR 1637: 103).

Niisuguste näidete toel võiks oletada, et Stahl ja tema mõttekaaslased tahtsid tõesti Lutheri soovitusel kohaselt ja Stahli kinnitusega kooskõlas tõlkida „arusaamise järgi”, mitte sõna-sõnalt „kirjatähtede järgi” (2. dokument, lk 60), kuid nende endi eesti keel oli sedavõrd saksapärase, et tulemus osutus suures osas siiski kohmakaks sõnasõnaliseks ülekandeks saksa keelest.

Stahli tõlgetes esinevaid rahvapäraseid keelendeid on tõlgendatud ka jälgedena varasematest tõlgetest, mida Stahl võis oma raamatute kokkupanemisel kasutada (ülevaadet selle kohta vt Habicht 2001: 18–23). Selle hüpoteesiga seoses tasub tähele panna 1. näites esinevat silpide *va-/ve*-kordust 5. ja 6. värsi eestinduse sõnade alguses,

mis võib viidata sihipärasele alliteratsiooni taotlusele (alliteratsiooni kohta vt lk 439–440; Ross 2023). Laulutekstide praeguse uurimisseisu juures pole siiski võimalik öelda, kas Stahli kogumikus paiguti avalduv dünaamilisus ja mõningate värsside oletatavalt taotluslik heakõla peegeldavad mingit varem üldlevinud teistsugust tõlketraditsiooni või ongi läbinisti iseloomulikud Stahli kaasaegsete tõlkemeetodile. 1. näite korral, mis esindab luterlikus lauluvaras sedavõrd kesksel kohal olnud laulu (Paul 2003: 14), ei saa välistada, et tegemist võib olla jälgedega vanemast, 16. sajandi tõlkest, mis oli eesti traditsioonis juba sedavõrd juurdunud, et 17. sajandi alguse sõna-sõnalise tõlkemeetodi rakendajad ei sõandanud seda muutma hakata. Kuid dünaamiliselt ekvivalentsete vastete paigutine esinemine praktiliselt kõigi Stahli kaasautorite tõlgetes viitab siiski sellele, et tähenduse edasiandmine ja sõnasõnalisuse vältimine pidi olema nende teadlikuks meetodiks.

Seni pole õnnestunud varases tõlkes tuvastada ei lõppriimi rakendamist ega silpide arvu korrastamise taotlusi ning jääb mulje, et värssi pikkusele ja rütmile ei pööratud esialgu mingit tähelepanu. Seetõttu pidi nende värsside laulmine olema üsna vaevaline. Seda tunnistab ka piiskop Joachim Jhering, kui ta kiidab esimest värssistatud lauluraamatut sisaldava käsiraamatu uue trüki sissejuhatuses (1654) tõlkijate otsust kasutada värssstõlget ning möönab, et senistel värssistamata tõlgetel on „see oluline puudus, et mõnes värssis on silpe poole võrra rohkem või vähem kui noote ja nõnda peab mõnda värssi aeglasemalt laulma ning sõnu jagama ja väga paljude nootide peale venitama, teises aga [tuleb sõnu] seda kiiremini [laulda] ja tuua kas palju silpe ühele noodile või neid hoopis vahele jätta ja neist üle hüpata, nagu igaüks võib kergesti märgata; rääkimata sellest, et silbid, mis on eesti keeles olemuselt pikad, tehakse lühikeseks ja neid lauldakse selle keele omapära vastaselt” (8. dokument, lk 89–90).

Niisiis kujutavad säilinud varaprotestantlikud laulutõlked endast suuremas osas saksa originaali võimalikult täpset ülekannet. Tõlge on kohmakas, raskesti mõistetav ja kohati lausa vigane. Tekstides leidub siiski dünaamilise tõlke näiteid, mis lubavad oletada, et tõlkijate sihiks oli vahendada teksti sisu järgi, mitte sõna-sõnalt, kuid nende eesti keel oli selleks liialt saksapärane. Mõne 17. sajandi esimese poole tõlkija taotlusele tarvitada tõlkimisel peavoolu autorite keelepruugist erinevat ja kõneldud keelele paremini vastavat keelevarianti näib viitavat Michael Möllenbecki vastuseis talle pealesurutud keeleliste põhimõtete rakendamisele piiblitõlkes (4. dokument).

Barokne keelekasutus ja värssstõlkelise kirikulaulu algus

1630. aastate lõpuks olid kõik esmatarbeliselt olulised tekstid (katekismus, perikoo-bid ja hulk kirikulaule) eespool kirjeldatud viisil tõlgitud. Nüüd oli võimalik asuda järgmiste etappide juurde ning hakata teadlikumalt tegelema sihtkeele vormilise arendamisega ja stilistiliste valikute küsimusega. Proosakeele areng keskendus piibli-

tõlkele, luulekeele edendamisel said pöördeliseks esimesed värsivormilise tõlke katsetused. 17. sajandi keskpaigas edendatud eesti kirjakeele kuju võib üldjoontes nimetada barokseks. Samal ajal Saksamaal oluliseks osutunud skaalal „kasutuspõhisus *versus* reeglipõhisus” esindab barokne keel reeglipõhise keelekäsitluse küllaltki äärmuslikku kuju. Ühelt poolt arendati edasi Stahli viljeldud saksapärasest keelevariandi, painutades seda üha selgemate ja süsteemsemate reeglite alla. Baroksete keelearendajate teadlik siht kujundada eesti kirjakeelt saksa keele eeskujule tuginedes väljendub paljudes Eestimaa konsistooriumi kirjades, eriti selgesti näiteks seletuskirjas piiskop Johann Heinrich Gerthile (33. dokument). Samas loodi ka tekste, mille kõige iseloomulikumateks tunnusteks on (ratsionaalse reeglipära kõrval) barokne leidlikkus, vaimukas sõnalooime ja üleüldine vormilise täiuslikkuse taotlus, millega varjuküljena kaasnes tehiskikkus ja konstrueeritus.

Barokse eesti keele kõige eredamateks saavutusteks on proosatõlke alal Johannes Gutsloff'i piiblieestindus (1647–1657) ning luule alal Georg Salemanni, Reiner Brockmanni, Martin Gilläuse ja Heinrich Gösekeni ühistööna valminud esimene värsistatud lauluraamat (LR 1656) koos Georg Salemanni palveraamatu värssidega (PR 1655). Kõik need autorid olid sündinud ja hariduse saanud väljaspool eesti keeleala (Gilläus rootsi, teised saksa keelealal) ning saabunud Eestisse alles täiskasvanuna. Tolle aja saksa keelelises mõtlemises tooni andnud analogistliku ja anomalistliku suuna vastasseisus kallutas hilises eas omandatud keeleoskus neid kõiki õigustama analogistlikke hoiakuid ning väärtustama mõistuspäraselt konstrueeritud keelereegleid, mida oli võimalik tegelikku kõnekeelt valdamata kirjaliku teksti koostamisel rakendada. Üsna drastiliselt väljendub selline suhtumine näiteks Heinrich Gösekeni grammatikas. Põhjendades, miks ta välismaalasena sõandab kirjutada eesti keele käsitlust, möönab Göseken sissejuhatuses, et keele häälduse kirjeldamisel on kohalikel kindlasti eeliseid, kuid „keelest endast” ei tea kohalikud sugugi rohkem kui välismaalased (10. dokument, lk 104). Siin peab Göseken „keele enda” all ilmselt silmas just abstraktseid ratsionaalseid reegleid. Nii väidab ta grammatika süntaksipeatüki alguses: „Enamik [eesti keele süntaksi] reegleid langeb kokku ladina ja saksa omadega, kuid talupoeg ei võta süntaksit alati arvesse” (Göseken [1660] 2010: 219). Niisiis tugines Göseken eesti keele kirjeldamisel enesestmõistetavalt ladina ja saksa grammatikale ning ignoreeris tegelikku keelekasutust seal, kus see eeskujukeelte grammatikast hälbis. Peamine põhjendus, miks barokse eesti keele kaitsjad visalt reeglipärasest keelest kinni hoidsid ning kõnekeelsema ja vabama keele kasutamisele vastu seisid, on markantselt sõnastatud Eestimaa konsistooriumi seletuskirjas piiskop Gerthile (33. dokument, lk 229–230): saksapäraseks reeglustatud struktuuriga eesti keelt oli sakslastel, eriti uustulnukatel, kes keelt veel ei osanud, lihtsam mõista. Uljalt loomingulist suhtumist grammatilistesse konstruktsioonidesse ning vaimuka sõnalooime indu on tulvil ka kogu Johannes Gutsloff'i piiblitõlge (Ross 2013a). Vaoshoitumalt, kuid siiski üsna selgelt väljendab ta kirjakeele teadliku kujundamise vajadust

oma grammatika eessõnas, tunnistades, et kuigi ta on oma keelereeglid kokku pannud isiklike grammatilisi tähelepanekuid jälgides, on ta „sõandanud seda keelt korrastades sisse tuua mõningaid [grammatika] analoogiaid, mida seni pole välja toodud” (5. dokument, lk 72). Kunstlike keelendite loomise võimalust puudutab ta ka näiteks tuletuse peatükis: „On mõned verbaalid, mis tähistavad instrumenti, millega midagi tehakse. Olles kõrvale jätnud infinitiivi viimase tähe *a*, lõpevad nad eelmise konsonandiga, nagu: Saddam 'hiirelõks' sõnast Saddama 'kukkuma'; Ettepannem 'tõke' sõnast Ettepanneme; Wallam 'valam' sõnast wallama 'valama'. Selle järgi ütlen paistm 'valgus, paiste', heebrea keeles מִאֵר 1Ms 1,16 sõnast paistma 'valgustama.’” (Gutslaff [1646] 1998: 83) Gutslaffilt on teada ka üks eestikeelne juhuluuletus aastast 1652 (Altoa, Valmet 1973: 49–52), kuid see tekst on liiga lühike, et selle põhjal midagi tema luulekeele kohta väita. Gutslaffi piiblitõlkealased katsetused jäid käsikirja.

Trükisõnas on barokse keele kõige eredamaks näiteks põhjaeesti ehk nn tallinnaeesti kirikukäsiraamatu teise trüki kolmanda osana ilmunud esimene värsistatud lauluraamat (LR 1656) ja neljanda osana ilmunud palveraamat (PR 1655). Kui Stahli koostatud käsiraamatu proosaosades tehti teises trükis ainult üksikuid keelelisi muudatusi (nt H6 9:11 on esimese trüki *üx kõrgkepap* asemel teises trükis *üx üllemb Preester*), ent üldiselt avaldati katekismuse ja perikoopide tõlge muutumatul kujul, siis laulutõlkes tähistab teise trüki ilmumine täiesti uut etappi. Lingvistiliselt tuginesid esimesed värsstõlkijad küll samadele, Heinrich Stahli kehtestatud grammatilistele arusaamadele, kuid luulevormi rakendades ilmutasid nad sihtkeele pakutud võimaluste ärakasutamisel julgelt eksperimenteerivat loominguilisust. Värsstõlkijate keelealase manifestina on käsitletav lauluraamatu vormitüüsi ülistav eessõna (7. dokument).

Oluline pööre laulutõlke-alastes arusaamades oli alanud juba 1630. aastate lõpus, samaaegselt Stahli lauluraamatu ilmumisega. 1638. aastal on Tallinna Püha Vaimu koguduse abiõpetaja Georg Salemann teinud Tallinna konsistooriumile esildise, milles põhjendab kirikulaulude värsistamise vajadust, ning arvatakse, et tema värsstõlkeline kogumik „Geistliche Freude” („Vaimulik rõõm”), mis pole säilinud, valmis juba samal aastal (Masing, Soosaar [1956] 1999: 64; Lotman 2017: 328). Seda, et Stahli väljaantud lauluraamat tuleks ümber teha, tunnistati laiemaltki (Masing, Soosaar [1956] 1999: 64). Värsstõlke idee sai usutavasti hoogu Martin Opitzi saksa luulereformist. 1630. aastatel käis mitu korda Eestis Opitzi õpilane Paul Fleming – saksa luuletaja, kelle innustusel ka siinsed baltisaksa haritlased vaimustusid uutest ideedest ning hakkasid silbilis-rõhulist ja lõppriimilist värssi katsetama lisaks saksa keelele ka eestikeelses juhuluules ja kirikulaulude tõlgetes (Klöker 2014: 369–379; Tarvas 2011). 1637. aastal avaldas tollane Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor Reiner Brockmann kolmelaululises pulmavihikus kahe saksakeelse luuletuse kõrval esimese säilinud eestikeelse silbilis-rõhulise ja lõppriimilise juhuluuletuse „Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum” (Brockmann 2000:

93–94; Alttoa, Valmet 1973: 23–24). Umbes samal ajal sai alguse ka kirikulaulude tõlkimine silbilis-rõhulisse ja lõppriimilisse vormi. Kaudsetel andmetel trükitigi Salemanni värsstõkeline lauluraamat, milles olla olnud umbes 40 laulu, kohe selle valmimise aastal 1638 (Annus 2000: 72). Mahukama värsistatud lauluraamatuni jõudmine võttis siiski veel peaaegu kaks aastakümnet. Uus lauluraamat („Neu Ehstnisches Gesangbuch“) ilmus 1656. aastal kirikukäsiraamatu teise, toimetatud väljaande kolmanda osana. Lauluraamatu kaasandena on käsitletav tiitellehel aastaarvu 1655 kandev Georg Salemanni koostatud palveraamat, mis sisaldab proosavormiliste palvetekstide kõrval ka lõppriimilisi värsstekste (6. dokument; vt ka 12. dokument, lk 122, 124). Uus lauluraamat sisaldab 241 silbilis-rõhulises värsimõodus ja lõppriimilist tõlget (Annus 2000: 83; mõnest laulust on mitu tõlget eri autoritelt). Tõlgete autoriteks on lisaks Salemannile ja (tolleks ajaks juba surnud) Reiner Brockmannile veel Martin Gilläus ja Heinrich Göseken, kes mõlemad olid samuti varem olnud pastoriid Tallinnas, ehkki raamatu ilmumise ajaks oli Gilläus läinud Käina ja Göseken Kullamaa õpetajaks. Salemannilt on raamatus 46 tõlget (kolm Salemanni nimega varustatud tõlkele järgnevat laulu on initsiaalideta, teises trükis on kahele neist lisatud Salemanni initsiaalid ja siinses käsitluses on need loetud Salemanni tõlgeteks; kolmas on loetud Gösekeni tõlkeks), Reiner Brockmannilt pärinevad 21 tõlget ja lisaks veel kaks, mille kaasautoriks on märgitud Martin Gilläus. Ainaautorina on Gilläus märgitud 37 tõlke juures. Suurima osa tõlgete (127) autoriks oli Göseken; kaheksa teksti autor on märkimata.⁵

Kui eestikeelset juhuluulet võib pidada saksa haritlaste siseringi harrastuseks, mis rahva kõnekeelt ei mõjutanud, siis kirikulaulude tõlked olid vähemalt idee poolest suunatud eesti kogudustele ning avaldasid emakeelsete eestlaste keekekasutusele kahtlemata mõju. Ehkki juhuluule viljelemine on vaadeldav humanismi kontekstis omaette nähtusena (Lepajõe 2009), oli piir kahe luuleliigi vahel siiski hajus. (Varase eesti luule hallidest tsoonidest vt ka Wimberg 2022, eriti lk 267–274). Baroksed autorid lähtusid juhuluules ja kirikulaulude tõlkimisel ühesugustest keelelistest arusaamadest. Esimese värsistatud lauluraamatu neljast autorist kolm on esindatud tollase juhuluule hilisemas esindusväljaandes: Reiner Brockmann nelja, Georg Salemann kolme ning Heinrich Göseken ühe luuletusega (Alttoa, Valmet 1973: 23–30, 33–35, 38–41). Algselt juhuluulevihikus ilmunud luuletustest kaks, Gösekeni ainus tekst ja Salemanni viimane luuletus, on sealjuures ühe ja sama saksa koraali, Martin Lutheri laulu „Wohl dem, der in Gottes Furchten steht“ tõlked; Salemanni 1642. aastal ilmunud tõlge ilmuski veidi toimetatuna neliteist aastat hiljem ka lauluraamatus. Kahe luuleliigi läbipõimumist kinnitab seegi, et eestikeelset juhuluulet leidub kirikuraamatute pühendusluuletuste seas, näiteks Johann Sebastian Markardi poolt esimese värsistatud lauluraamatu ilmumise puhul kirjutatud pühendusluuletus „Lihwlandi-mah“ (Alttoa,

⁵ Tõlkijate kaupa on laulude loendi esitanud Johann Heinrich Rosenplänter (1827: 26–34); vt ka Lotman 2017.

Valmet 1973: 53–55), samuti Salemanni luuletus, mis ilmus Stahli jutluseraamatu esimese osa pühendusluuletusena (Altoa, Valmet 1973: 38–39). Juhuluuletusi on lisatud ka piiblitõlke puhtandkäsikirjadele, näiteks Stockholmi käsikirjale (vt Põhjaeestikeelsed 2007: 568–569). Omaette nähtuseks on Georg Salemanni poolt käsiraamatu neljandas osas ehk palveraamatus avaldatud vaimuliku luule tõlked ja (ositi ilmselt ka) originaalluuletused, millest mõningaid Uku Masing on nimetanud koguni Friedrich Robert Faehlmanni luulet meenutavateks meditatsioonideks (Masing, Soosaar [1956] 1999: 83). Originaalluuleks on peetud ka üksikuid lauluraamatus ilmunud tekste (samas).⁶

Kogudusele kirikus laulmiseks mõeldud laulude kaudu jõudis luterlik sõnum eesti talupoegadeni arvatavasti tõhusamalt kui etteloetavate proosavormis perikoobitekstide või nappide katekismusetekstide kaudu. Kirikulaule pidi iga kirikuline ise kaasa laulma ning vähemalt mingi osa neist pidi lauljaile küllap pähe kuluma. Eriti pöördeline mõju oli kirikulauludel eesti luule vormile. 1656. aasta lauluraamatuga pandi eestikeelsele kunstluulele alus, mille värsiehituslikud põhimõtted määrasid järgmistel sajanditel nii tõlkelise kui ka originaalluule vormi ning mille mõju pole tänini päriselt kadunud (Lotman 2016). Esimese värsistatud lauluraamatu saksa keelest tõlgitud laulud on kõik rangelt jambilised või trohheilised, praktiliselt ilma ühegi vääratuseta (vt lähemalt lk 440–441).

Martin Opitz pidas silbilis-rõhulist jambi või trohheust, milles värsirõhud kattuvad sõnarõhkudega, saksa luule loomulikuks vormiks (Opitz [1624] 2016: 155, 157). Eesti baroksed tõlkijad asusid seda põhimõtet järjekindlalt ka eesti keeles rakendama, vaatamata asjaolule, et valdav enamik nende tõlgitud lauludest pärines Opitzi-eelsest ajajärgust, mistõttu paljud originaaltekstid ei vastanud kuigi täpselt Opitzi ideaalvormile. Riimiskeemides jäljendati samuti originaalide skeeme, ent riimipuhtuse taotluses ilmutati mõnevõrra suuremat järeleandlikkust kui värsimõõdus, ehkki Opitz oli pannud ka riimide puhtusele suurt rõhku. Selle kõige juures püüdsid tõlkijad säilitada võimalikult täpselt originaalteksti kujundeid ning harrastasid hoogsalt baroksele keelele omast sõnaloomet.

Tõlkijad olid oma saavutuse üle varjamatult uhked ja veendunud, et on oma tõlkega tõstnud eestlased kultuurrahvaste hulka, ning väljendasid lootust, et tänu keelesugulusele saavad nüüd ladusaid värsstõlkeid kasutada ka soomlased (vt 6. ja 7. dokument). Soome kaasaegsetes värsstõlgetes ei jälgitud silbilis-rõhulist meetrumit kuigi rangelt ja 17. sajandi alguses oli püütud hoopiski kasutada mõningaid n-õ kalevalavärsi vormivõtteid (Kallio jt 2017: 327–343). Eesti laulutõlked on rütmiliselt tõesti laitmatult ladusad, kuid ladusus on saavutatud keele loomuliku ehituse

⁶ Tekstide võimalik originaalsus vajab siiski veel täpsustamist. Vähemalt üks Masingu loetletud lauludest, Martin Gilläuse initsiaale kandev „Monni Abbi-Ello laitap”, paistab olevat pigem tõlge, arvatavasti rootsi keelest, kuivõrd selle soomekeelne versioon on olemas juba sajandi alguse soome lauluraamatus („Moni avjoskäskey laitta” – YVSWK 1607: 75v–77r) ja „tundmatu autori” tekstina on see toodud ka 1701. aasta soome lauluraamatus (vt <http://koraali.fi/1701/199.html>).

eramise hinnaga. Värsimõoduga sobitamiseks on sõnade ja sõnavormide foneetilist struktuuri julgesti muudetud ning kasutatud palju nn murtud silpe ehk vokaalide väljajätmist, kuigi seda võtet, mis oli levinud ka saksa luules, Opitz üldiselt taunis ja ainult teatud juhtudel aktsepteeris (Opitz [1624] 2016: 139–145). Näiteks on eesti tõlkes käänatud sõna *jumal* enamasti *jumal* : *jumla* jne, surumaks seda vahelduvasse värsimõotu. Väljajätu märkis tavaliselt ülakoma, harvem kirjutati kõrvaleheidetud vokaal tõstega, aga tihti jäeti hääldusest välja arvatud vokaali asukoht üldse tähistamata. Kõige sagedamini heideti kõrvale vokaal *e*, eriti sõna lõpust, nt *mitt'* [= mitte], *meij'* [= meie], ent ka sõna keskelt, nt *üll'welt* [= ülevalt]; kuid ära jäeti ka muid vokaale, nt *kübb'ra* [= kübara], *Silm'ken* [= silmakene], *walw'wat* [= valvavad], *kaddud^a* [= kaduda], *woix'me* [= võiksime], *Unn'* [= uni], *Dawⁱdi* [= Taaveti], *satt'nut* [= sattunud], *pall^unut* [= palunud]. Ühte ja sama sõnavormi on tarvitatud ühe luuletuse sees rütmi- ja riimiskeemi nõuetest sõltuvalt eri kujul, näiteks kasutab Georg Salemann laulu „Nun komm, der Heiden Heiland” tõlkes sõna *inimene* kord kujul *Innimenn'*, kord *Inn'menne*. Hiljem on Martin Gilläus tunnistanud, et sõnade muutmise ja riimide liiale ja Opitzi reeglitest poleks pruukinud nii kramplikult kinni hoida (13. dokument, lk 129, 135–136).

Ladusa rütmi ja puhaste riimide saavutamiseks leiutati kooskõlas barokse sõnaloo moega uusi liitsõnu. Eriti torkavad niisugused uudissõnad silma pühendusluuletustes, mis polnudki mõeldud lihtrahvast kogudusele, vaid lugemiseks n-ö omade ringis, kes pidid seesugust leidlikkust adekvaatselt hinnata oskama. Nii tarvitab Markard lauluraamatu pühendusluuletuses „Lihwlandi-mah” ühendi (*jumala*) sõna riimipaarilisena uusleiutist *Taevakana* tähenduses 'Püha Vaim: *Och Jesu! jeh Sa issi sihn / Ninck hoida sinno Sanna! / Lasz ilma Kahjo, ilma Pihn / O armas Taiwa-kanna* (Altkoa, Valmet 1973: 53–55). Kuid analoogiliselt moodustatud liitsõnu võib leida ka kogudusele mõeldud laulude tekstist. Eriti kirgas näide barokse liitsõnaharrastuse kohta on *pörgukonn*, mille leiutas tõenäoliselt Georg Salemann tähenduses 'kurat' verbivormi *on* riimipaariliseks. Salemann rakendas seda näiteks Lutheri laulu „Ein feste Burg” 1. salmis: *Se wanna Pörgko-Konn / Ni töis sest Weehast on* (LR 1656: 339). Seda sõna tarvitas ka Heinrich Göseken ning kahe tõlkija peale kokku esineb see 1656. aasta lauluraamatus seitse korda. Kunstlik neologism mõjus väljaspool baroksete literaatide siseringi juba kaasajal ilmselt pigem koomilise kui tõsiseltvõetavana ning oma 1660. aastal ilmunud sõnaraamatusse, mis muidu näib kajastavat kõiki lauluraamatu sõnu, pole Göseken seda väljendit kaasanud. Uudissõna üle ironiseerisid ka lauluraamatu kriitikud (vt lauluraamatukriitika, lk 516–517). Siiski jäi sõna lauluraamatu 1673. ja 1693. aasta kordustrukkides püsima, kusjuures 1693. aasta väljaandes kasutatakse väljendit koguni veel ühe uue laulu, Johann Heermanni „Zion klagt mit Angst und Schmerzen” tõlkes: *se hirmus Pörgo Kon* (LR 1693: 500). Väljendit kasutati ka juhuluules, näiteks Gustav Johann Laurentiuse 1686. aastal ilmunud luuletuses „Heh selle kumb siht hedda seest” (Altkoa, Valmet 1973: 63–67).

Uuenduslikus põhjaeesti tõlkes (1694) on väljend kõikjal sünonüümidega asendatud. 1702. aasta kompromissväljaandes on *põrgukonn* veel mitmesse laulu sisse jäänud, kuid hilisemates põhjaeesti lauluraamatutes seda enam ei kohta. Seevastu lõunaeestikeelsetes laulutõlgetes, kuhu väljend võeti põhjaeesti tõlkest üle 1685. aasta väljaande kahe laulu tõlkega, püsis see kogu 18. sajandi vaatamata sellele, et lõunaeesti keeles ei moodusta *põrgu konn* ja verbi *olema* 3. isiku vorm *om* sugugi puhast riimi. Lõunaeesti lauluraamatust eemaldati väljend alles 19. sajandi alguse uuendatud variandis. Tartukeelse väljendina on baroksete laulutõlkijate neologism ära toodud ka August Wilhelm Hupeli sõnaraamatus 1780. aastal märksõna *põrgo* juures ning ilma piirkondliku viiteta esitab selle hiljem Ferdinand Johann Wiedemann oma sõnaraamatus märksõna *konn* all: *põrgu-k. – Teufel* (Wiedemann 1869: vg 372). Kuradi sünonüümina jõudis sõna ka rahvajuttudesse ja 20. sajandi sõnaraamatutesse, kusjuures pole päris selge, kas selle järjepidevust kandis mingil vahepeelsel ajal ainult kirikulaulude traditsioon või kandus see juba 17. sajandil kirikulauludest rahvakeelde. Igatahes on tõenäoline, et kas rahvakeelest, kirikulauludest või Hupeli sõnaraamatust tundis sõna ka Friedrich Reinhold Kreutzwald ning tuletas just sellest inspireerituna oma 1866. aastal ilmunud muinasjutu „Põhjakonn” nimikoletise (Ross 2013).

Nagu kuradi sünonüümi leiutaminegi näitab, püüti barokses tõlkes täita riimipositsioone võimaluse korral sisuliste võtmesõnadega. Sealjuures võidi kasutada ka vaimuliku keele vormeleid, mida konkreetsetes originaalluuletuses polnud. Näiteks tõi Göseken vana anonüümse jõululaulu „Ein Kindelein so löbelich” 2. salmi tõlkesse riimi tekitamiseks sisse kujundi *Taaveti juur*, mis tähenduses ’Taaveti soost järglane’ oli eriti Johannese ilmutuse raamatu kaudu levinud troobina Jeesus Kristuse tähistamiseks laialdaselt kasutusel, kuid mida konkreetse laulu originaalis ei esine: *Se allandus on üppris suhr / Me nõitap meil se Davⁱdi Juhr* (LR 1656: 155) < *Es ist ein grosz Demühtigkeit / die Gott von Himmel bey uns thät* (TGB 1672: 16–17). Loodi siiski ka puht riimitäitelisi liitsõnu, mille funktsiooniks oligi ainult riimi tekitamine. Näiteks kasutas Georg Salemann liitsõna *rinnataim* riimina väljendile *Püha Vaim* Erasmus Alberi laulu „Nun freut euch, Gottes Kinder all” 7. salmis: *Sehlt tullep meil se Pöha Waim / Ke jahutap se Rinna-Taim* (LR 1656: 255). Nagu edaspidi selgub, osutus seesugune riimileid elujõuliseks. Üsna palju tarvitati siiski ka kaasrõhuliste silpide riimi ning täiemõdulise meesriimi andsid näiteks paarid *Rickusses / üchteles*, *Taiwa sees / üchteles*, partitsiivvormid *offritut / lunnastut*.

Barokse tõlke vormilise elegantsi varjus võis luuletuse sisu jääda raskesti tabata-vaks, nii et kogu meisterliku sõnaseade loogika selgub ainult kõrvutuses originaaliga. Näiteks Michael Weisse laulu „Den Vater dort oben” tõlge Martin Gilläuse sulest vastab oma hoogsa ja leidliku sõnastuse ning kujunditruudusega igati barokktõlke taotlustele, nagu tunnistab 1. salmi sõnastus, seevastu 4. salmi eestindus jääb ilma saksa originaali abita hämaraks.

Näide 2

Weisse (TGB 1672: 245– 246)

1. Den Vater dort oben
wollen wir nun loben
der uns als ein reicher Gott
gnädiglich gespeiset hat
und Christum seinen Sohn
durch welchen der Segen kommt
vom allerhöchsten Thron.

...

4. Denn nichts ist zu melden,
daz Dir möcht vergelten
aller Gnad und Gütigkeit
erzeigt unser Schwachheit
ey wie mag auff Erden
weil alles dein eigen ist
dir vergolten werden!

Gilläus (LR 1656: 131–132)

Sedda Issa Taiwas
Kihtme meije Waiwas
Ke on meit ni heldeste
Roal⁷ töitnut oigkete;
Ninck kahs temma Poja
Ke sest Issast andtut on
Meije Öinne-Tohja.

Nimmitada mes on?
Ke sul maxap, kes on?
Keicke Heh ninck Heldusse
Tectax meile Waistille;
Kes woip tulla ette?
(Sinno perrast on jo keick)
Maxma sinno Kette.

Kuigi tõlkijate eesti keel oli endiselt küllaltki saksapärane ning rütmi ja riimi sunnil igal juhul kunstlik ja konstrueeritud, on parimates eestindustes vaimuka sõnalooime kõrval õnnestunult rakendatud ka eesti keele pakutavaid võimalusi nii, et lisaks värsitehnilisele ladiusesele on tõlge kujundlikult ja keeleliselt originaalist rikkamgi, nagu võib ehk väita näiteks Martin Lutheri laulu „Ach Gott, vom Himmel sieh darein” 2. salmi teise poole kohta, mille eestinduses Reiner Brockmann on kasutanud eesti rahvakeelest pärit vanasõna.⁸

Näide 3

Luther (TGB 1672: 164)

Der ein wil disz, der ander das
sie trennen uns ohn alle Masz
und gleissen schön von aussen.

Brockmann (LR 1656: 321)

üx kihtap, toine laitap se
üx Nouw ep eal peetaxe
Keel libbe on, Meel kibbe.

Baroksete tõlkijate peamiseks huviks oli tõestada eestikeelse silbilis-rõhulise ja lõppriimilise luule võimalikkust ning panna proovile oma värsitehniline meisterlikkus.

⁷ Tõlgete rütmi ja värsimõõdu hindamisel tuleb arvestada, et hilisdiftongi osad loeti üldiselt eri silpi kuuluvaiks, s.t *Roal* silbitus *ro-al*.

⁸ Arvo Krikmann peab Brockmanni tõlget eesti vanasõna *Libe keel – tige meel* varajasimaks kajastuseks (Krikmann 1999).

Talupoegadest sihtgrupi suutlikkusega laulude sisu taibata nad tõenäoselt kuigi palju ei arvestanud. Selle tulemusel sündis omaenese virtuoossust imetlev, vormitäiuslik ja paiguti leidlikult särav luule. Kuigi harimatud eesti koguduseliikmed ei pruukinud tekstist kohati aru saada, võisid 1656. aasta lauluraamatu laulud tänu rütmilisele ladususele ning kirikukeele kõrgele prestiižile talupoegadele siiski pähe jääda. Seda, et laulutekstid tõesti levisid, näib tõestavat kas või sõna *põrgukonn* eespool kirjeldatud oletatav tee rahvakeelde.

Igatahes ilmus 1656. aasta lauluraamatust 1673. aastal praktiliselt muutmata kujul kordustrükk. Selles on mõni laul tõstetud ühest jaotisest teise,⁹ lisatud neli uut või seni avaldamata tõlget,¹⁰ pisut kohendatud üksikute värsside sõnastust¹¹ ja ühtlustatud ortograafiat, kuid üldjoontes kahe trüki vahel põhitekstis olulisi erinevusi ei ole. 1693. aastal ilmus lauluraamatust kolmaski trükk, milles raamatu tiitel-leht, laulutsüklite pealkirjad ja päised on tõlgitud eesti keelde ning laulude keelt on mõnevõrra toimetatud. Senised tõlked on kolmandas trükis säilitanud oma baroksed loomujooned, ehkki osa stroofe on ümber sõnastatud. Osale lauluraamatu eksemplaridest, mille tiitellehel on küll sama aastaarv (1693), on lõppu lisatud täiesti uues laadis tõlkeid (vt lähemalt lk 426–429).

Lisaks 1656. aasta laulu- ja palveraamatule ning nende hilisematele uustrükkidele kajastuvad barokse keele ideaalid ka Christoph Blume (1625–1669) laulutõlgetes. Nagu kõik siin käsitletud baroksed autorid tuli Blumegi Eestisse alles täiskasvanuna. Blume eesti keelt on peetud Heinrich Stahli ja Georg Salemanni kasutatud keelest mõneti erinevaks (Lill 1988; Pärismaa 2016). Pole selge, kui tihedad olid tema kontaktid siinsete kirikukeele arendajatega. Blume käsikirjalise Uue Testamendi tõlkekatke keel (EPAK: Blume) vastab tõlketehniliselt üldjoontes kaasaegsele piiblitõlkele ning kõik tema tõlgitud 40 kirikulaulu (Blume 1666, 1667a, 1667b) on tõlketehnilises mõttes samuti esinduslikud barokse tõlke näited. Kolm neist avaldati pärast Blume surma ka 1673. aastal ilmunud lauluraamatu teise trüki lõpus ning võeti sealt hiljem 1693. aastal ilmunud kolmandasse trükki. (Üks Blume tõlgitud laul tõlgiti lauluraamatu kolmanda trüki tarvis uuesti, kolm tõlgiti uuesti 1718. aasta pietistide väikese lauluraamatu tarvis. Ülejäänud 33 Blume tõlgitud laulu on eesti lauluraamatutest välja jäänud.) Laulutõlgete lähem vaatlus kinnitab, et puhtkeeleliselt tõusevad

⁹ Näiteks on kaks laulu tõstetud rubriigist „Von der Christlichen Kirchen” rubriiki „Vom Kriege”; samasse rubriiki on toodud ka Brockmanni tõlgitud Andreas Knöpkeni laul „Was kann uns kommen an für Not”, mis esimeses trükis oli sisurubriigist välja ununenud ja lisatud vastava märkusega varustatult kõige lõpu.

¹⁰ Lisatud on Salemanni tõlgitud Jakob Eberti laul „Du Frieden-Fürst, Herr Jesu Christ”, mis esimesest trükist millegipärast välja oli jäänud, ning raamatu lõpus registri järel on avaldatud kolm tõlget Christoph Blume 1666. aastal ilmunud tõlkekogumikust.

¹¹ Nt Salemanni tõlgitud Lutheri laulu „Nun komm, der Heiden Heiland” 1. salmi alguspooles, vrd 1656: *Nüdt tulle Önnisteggia / Sel Neitzi Ihul Taiwast Maa*, 1673: *Nühd tulle Önnistegkija / Nink Neitzi lapsex tutut saa*.

ka Blume laulutõlked barokse peavoolu taustal esile pisut isesugustena. Nii võib tema lauludest leida väljendeid, mida mujal tollases kirjasõnas ei kohta. Toodagu Blume laulukeele iseloomustuseks siinkohal kõrvuti Johann Risti laulu „Werde munter, mein Gemüte” 3. salmi alguse tõlge Blume 1666. aasta versioonis (sama tõlge esineb väga väikeste muudatustega ka 1673. aasta lauluraamatu lisas ja 1693. aasta lauluraamatu põhitekstis) ja 1685. aasta lõunaeesti lauluraamatu oma, mis jälgib üldjoontes samuti barokset traditsiooni, ehkki veidi mõõdukamal kujul (vt lähemalt lk 417–418).

Näide 4

Rist (TGB 1672: 253)

Blume (1666: 26)

LR 1685: 202

Keine Klugheit kan verstehen
deine Güt und Wunderthat
ja kein Menschen-Kind kan sehen,
was dein Hand erwiesen hat

Ei woip Tarkus Arwo nehha
ni so hehst kud Imme-Töhst
ja, ei kornis Mées woip tehha
me so Kessi neutnut Wehst

Ei woi Tarkus Arwo tetta
Sinno suhre Imme Töhst
ei woi Meel kah moista sedda
Mes so Kassi tennu Wähst

Nagu näha, kasutab Blume baroksele tõlkele omaselt saksapäraseid konstruktsioone, näiteks 1. ja 3. vārsi vigane eitus *Ei/ei woip*. Samas esineb 3. vārsis haruldane omadussõna *kornis*, mida mujalt kirikulauludes pole registreeritud (1673. ja 1693. aasta väljaandes on see sõna kujul *körnīs*);¹² laulu lõunaeestistajatele oli sõna ilmselt tundmatu, igatahes on nad kogu 3. vārsi umbmāarasemalt ümber sõnastanud. Teisalt kinnitab sellesama laulu 12. salmis esinev tüüpiline barokktõlke riimipaar *kallis Waim – Röhmo Taim* (Blume 1666: 32) tõlkija vaieldamatut kuulumist üldisesse baroksesse traditsiooni. Blume tõlke barokne vorm tuleb ilmekalt esile näiteks ka Johann Francki laulu „Jesu, meine Freude” tõlkes, kus kasutatakse ühelt poolt täiteriime, nagu *Röhmo-Taiwas / [Südda] waiwas*, aga esineb ka täiesti originaalseid riime, nagu *Walke-Mehel / [Surma] Kehhel*,¹³ ning raskesti tõlgendatavaid riime *[Jummla] Tal / [Mo Peijo-]Hal* ja *[Murre-Waim eth] minna / [Sest mo] Röhmo-Rinna* (luuletuse terviktõlget vt lisa, lk 602).

Sama traditsiooni alla mahuvad Heinrich Gösekeni väimehe Johann Wolfgang Boecleri avaldatud vaimulikud laulud kogumikus „Teutsch-Ehstnische Andachts-Flamme” (1678), milles trükitud kuuest saksa originaalist enamik on küll praeguses uurimisfaasis täpsemalt tuvastamata, kuid kujutavad endast tõenäoliselt siiski kõik tollal levinud vaimulikke laule või nende edasiarendusi, millele on lisatud Boecleri eestikeelsed tõlked. Barokset traditsiooni esindavad ka kolm tekstikimpu, mis

¹² Göseken annab oma sõnaraamatus sõna tähenduseks ‘meeldiv, sõbralik, vagur’ (Kingisepp jt 2010: 427) ja samas tähenduses on *körnīs* vananenud läänemurdelise sõnana esindatud ka Wiedemanni sõnaraamatus.

¹³ *Kehhel* = käel.

pärinevad 1680. aastate teisest poolest säilinud käsikirjadest ning avaldatakse siin raamatus esmakordselt: anonüümsena säilinud laulu(tõlke)d, Anton Heidrichi katekismuselaulud koos proosavormilise küsimustikuga ning Johann Engelhard Benderi laulutõlked (vt avaldamata laulutõlked, lk 451–488).

Eestimaa vaimulikest kirjamehed jätkasid baroksetele põhimõtetele vastava tõlkekeele viljelemist kuni 17. sajandi lõpuni. Selle traditsiooni mõju on tunda ka 1685. aastal Riias ilmunud esimeses lõunaestikeelses lauluraamatus, ehkki raamatu trükkitoimetaja Adrian Virginius suhtus eestimaalaste keeleversiooni üsna kriitiliselt.

Keelereform ja eelpietistlik laulutõlge

Liivimaa vaimulike eestvedamisel sugenes sajandi viimastel kümnenditel eesti keele alases arutluses ning keelepraktikas barokse traditsiooni kõrvale sellega vastanduv hoiak. Uut keelelist mõttesuunda võib tinglikult nimetada eelpietistlikuks: seda toetas ja edendas aktiivselt varasest pietismist mõjutatud Johann Fischer, kes saabus Saksamaalt Liivimaale 1674. aastal ning asus Liivimaa ülemsuperintendentina organiseerima Piibli tõlkimist kohalikesse keeltesse, ning järgmisel sajandil võtsid Eestis tegutsenud pietistid sellesama keelekäsitluse oma kirjandusliku tegevuse üheks aluseks. Eelpietistlikke keeleteoreetilisi seisukohti kajastab Fischeri enda ja tollaste keelereformijate kirjavahetus ning tõenäoselt viimaste sulest pärinev kriitika barokse lauluraamatu aadressil (vt nt 23., 26., 31. dokument ja lauluraamatukriitika, lk 489–544). Enda ja oma mõttekaaslaste keeleuuenduslikke vaateid ning laulude tõlkimise lugu valgustab Adrian Virginius ka 1690/1691. aasta kirikukäsiraamatu sissejuhatuses ja oma autobiograafias (vt 38. ja 44. dokument).

Saksamaal aktualiseerunud analogistliku ja anomalistliku arusaama vastasseisus asusid nn eelpietistid anomalistide poolel ning tuginesid oma argumentatsioonis tegelikule keelekasutusele. Kõige selgemalt on seda manifesteerinud Johann Fischer oma kirjas Eestimaa konsistooriumile 1687. aasta 29. augustist, öeldes, et kui tema läheks Prantsusmaale keelt õppima ja leiaks eest sakslase, kes on seal 50 aastat elanud ja oskab prantsuse keelt, siis usuks ta lahkarvamuste tekkides keeleküsimustes ikkagi pigem mõnd noort prantslast kui seda vana sakslast (vt 26. dokument, lk 184). Ehkki Fischer ise kohalikke keeli ei osanud, otsis ta tõlkijaid, kes põliskeeli võimalikult hästi valdaksid, rõhutades, et sõnade käänamist-pööramist, grammatilisi konstruktsioone ning keeleomaseid idiomaatilisi väljendeid peavad pastorid õppima kohalikul rahvalt, mitte rahvas pastoritelt. Paraku ei olnud Liivimaal tol ajal võtta kohalikke keeli emakeelena kõnelevaid haritlasi, keda saanuks keelearendusse kaasata. Läti keelealal viis Fischeri piiblitõlke kava ellu Johann Ernst Glück, kes oli alles täiskasvanuna Saksamaalt Liivimaale saabunud (Glück, Polanska 2005: 10; Dundsdorfs

1799: 28–38, 204). Eesti keelealal asusid Fischeri ideid realiseerima kohapeal sündinud noorema põlvkonna esindajad, kes tegelikku keelepruuki juba maast madalast põhjalikult tundsid. Nii Adrian Virginius ja Johann Hornung, kes hakkasid Fischeri käe all Piiblit eesti keelde tõlkima, kui ka kolmas olulisim Fischeri meeskonda kuulunud kirjakeele uuendaja Bengt Gottfried Forselius olid kohalike maa- või väikelinna-pastorite pojad ning oma aja kohta väga head eesti keele oskajad.

1680. aastatel puhkesid Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi esindajate vahel piiblitõlkega seoses tulised keelevaidlused. Erimeelsuste arutamiseks korraldas Fischer kaks piiblikonverentsi – 1686 Liepas ja 1687 Pelistveres (vt sissejuhatavad selgitused, lk 26–44). Eestimaa konsistooriumi esindajad kaitsesid juba ammu väljakujunenud põhjaeesti kirjakeele traditsiooni, nn Stahli-pärast keelevarianti, mis kopeeris ulatuslikult saksa keele struktuuri. Liivimaalased, kelle leeri kuulus ka Bengt Gottfried Forselius, leidsid, et tõlke sihtkeel peaks paremini vastama talupoegade kõnekeelele. Nad rõhutasid eesti keele omapära ja lähedust soome keelele ning uskusid, et usaldada tuleks kohalikku kõnepruuki, ja pidasid otstarbekaks võtta eeskju soome ja rootsi piiblitõlkest. Eestimaa esindajad aga pareerisid seda väidet, toetudes Schotteliuse peakeele mõistele, ning selgitasid, et eesti keelele on olnud peakeeleks saksa keel, soome keelele rootsi keel, ning nõnda see peakski jääma (28. dokument, lk 201).

Liivimaa konsistooriumi esindavate kirjakeele arendajate keelevaated leidsid praktilise väljundi paljudes põhja- ja lõunaeestikeelsetes raamatutes. Esimeseks põhjaeestikeelseks uuenduslikuks väljaandeks oli Bengt Gottfried Forseliuse aabits, mille esimene trükk ilmus arvatavasti 1685. aasta sügisel (Põldvee 2011b: 80). Oluliseks põhjaeestikeelseks uuenduslikuks tähiseks, mis võttis kokku Forseliuse algatatud ortograafiauuenduse ja lähtus grammatika kirjelduses eelkäijatest selgemini eesti keelest endast, mitte eeskujukeelte grammatikatest, oli Johann Hornungi grammatika (1693). Lõunaeestikeelsetest väljaannetest oli mõjukaim Uue Testamendi tõlge (WT 1686), mille põhiliseks autoriks võis olla Andreas Virginius, ehkki teksti viimistlemisel oli oluline osa Adrian Virginiusel ning selles osales teisigi. Käsikirjalisena on säilinud ka lõunaeesti mõjutustega uuenduslikus põhjaeesti keeles Vana Testamendi tõlge, mille autoriks olid tõenäoselt Andreas ja Adrian Virginius (Virginiused 2003). Lisaks aabitsatele ja piiblitõlgetele avalduvad liivimaalaste keelevaated ka Riias ilmunud kirikukäsiraamatutes, sh lauluraamatutes.

Keelereformijate tegevus tõi kogu eesti kirjakeele arengusse sajandivahetusel suunamuutuse. Kasutusele võeti varasemast erinev, eesti keele fonoloogilisele struktuurile paremini vastav kirjaviis (mida praegu nimetatakse „vanaks kirjaviisiks”, kui võrd 19. sajandil vahetati see omakorda uuema vastu välja). Kirjakeelest kõrvaldati mitmed saksa grammatikast pärit kategooriad või elemendid (nt grammatiline artikkel, keelevõõrad eituskonstruktsioonid jms, põhjaeesti kirjakeelest ka perifrastiline *saama*-tulevik), keelde toodi uut rahvakeelset sõnavara ja fraseoloogiat.

Lauluraamatutest kajastavad eelpietistlikke keelevaateid Riias trükitud lõuna-eestikeelsed väljaanded LR 1685 ja LR 1690 ning sealsamas trükitud põhjaeestikeelse LR 1694. Uue suuna mõjusid võib leida ka osas Tallinnas trükitud põhjaeestikeelse barokse lauluraamatu kolmanda, 1693. aastal ilmunud trüki tiraažis üldregistri järele köidetud lisas (vt lk 426–429). Kõik Riias ilmunud lauluraamatud (LR 1685, 1690 ja 1694) erinevad Tallinnas trükitud barokse lauluraamatu väljaannetest laulutsüklite järjestuse poolest: Riias trükitud lauluraamatud algavad adventilauludega, s.t kirikuaasta-laulude tsükliga, mis eelneb katekismuse-lauludele ja kõigile teistele (nagu see oli ka Stahli esimeses proosaväljaandes); Tallinnas trükitud esimeses barokses värstõlkes ja selle uustrükkides või teisendustes (LR 1656, 1673, 1693, 1702) on aga katekismuselaulud alguses ning kirikuaasta-laulud ja muud tsüklid järgnevad neile.

1685. aasta lauluraamat kuulub eelpietistliku keeleuunduse juurde tingimisi. Selles on Rannu pastor Lorenz Moller, Kambja pastor Andreas Virginius ja Nõo (hiljem Tartu eesti koguduse) pastor Marcus Schütz barokse lauluraamatu teise trüki järgi põhjaeesti tõlkeid lõunaeestistamise käigus õige vähe kohendanud, nii et üldjoontes esindab väljaanne veel pigem barokset tõlketraditsiooni. Olulisim uue traditsiooni esindaja Adrian Virginius, kes toimetas raamatu trükki, distantseeriski end hiljem sealsetest tõlgetest, öeldes, et „[a]lgajatena ei suutnud nad [s.t tõlkijad] aga eestikeelse luulega hästi hakkama saada” ja kuna trükkimisega läks kiireks, jõudis tema tõlkeid ainult natuke parandada, „et nad poleks sündsusetud või keelelt vigased” (44. dokument, lk 296). Põhjaeestikeelsest algsest valikust on umbes pooled laulud välja jäetud, kuid lisatud on viie uue laulu tõlkeid. Adrian Virginiuse sõnastusest („enamik laule pole minu tehtud, vaid mina ainult parandasin neid natuke”) saab välja lugeda, et viis uut lisatud laulu võiksid olla tema tõlgitud, kuid üldjoontes mahuvad needki barokse traditsiooni raamidesse.

Põhjaeesti lauluraamatust üle võetud laulude korral on enamasti piirdutud pindmise lõunaeestipärastamise ning kerge kohendamisega, nagu võib näha näiteks Lutheri laulu „Vom Himmel hoch da komm ich her” 1. salmi tõlkest, kus Martin Gilläuse õnnestunud eestindust on lisaks morfoloogia murdepärastamisele ainult pisut muudetud.

Näide 5

Gilläus (LR 1673: 132¹⁴)

LR 1685: 11

Ma tullen Taiwast üllewelt
Nink tohn teil uhett Sannat sehlt
Need tohn ma teile Röhmo kah
Neist tahhan minna laulada:

Ma tulle Taiwast üllewält
Hähd Sönnumid toh teile sählt
Neid toh ma teile Röhmu ka
N. taha teil neid kuhluta.

¹⁴ Eelpietistliku tõlke käsitluses on siin ja edaspidi barokset tõlget võrdlevalt tsiteeritud selle teise väljaande järgi (1673), vajadusel ka kolmanda järgi (1693).

Mõningaid laule või üksikuid salme on siiski põhjalikumalt ümber tehtud. Muudatuste sihiks näib olevat olnud soov muuta tõlked nii grammatiliselt ehituselt kui ka kujundikeelelt lihtsamaks ja mõistetavamaks. Niisuguse kohendamise näitena võib tuua Lutheri laulu „Christ lag in Todesbanden” 7. salmi.

Näide 6

Göseken (LR 1673: 202)

LR 1685: 45

Kaas söhkem rõhskat Leibat nühd	Nühd elläkem kik Röhmun hähst'
Sel Lihhawotme Ajal	Sell armal Püha Ajall
Ep kölbap happo Taigken mitt	Nink hoitkem henda Pattu eest
Nühd tua Jummla Majal	Nink läkkem Jesu Majall;
Sest Christus söhtap issi meit	Kun temma essi sohdam meid
Nink johtap meye Hingket töid'	Nink meije Hengke teüdäb teüd';
Se Usk ep ellap muito, Halleluja.	Ei taha Usk muhd Ello. Halleluja.

Nagu näha, on lõunaeesti tõlkes kolmes esimeses värsis kujundeid lihtsustatud ja konkreetne pildikeel asendatud üldisemaga. Ühtlasi on küllap sihipäraselt püütud vältida sõna *jumal* keelevõõrast käänamisviisi.

Põhjaeesti lauluraamatuga võrreldes järgitakse lõunaeesti tõlkes opitzlikke rütmi- nõudeid mõnevõrra lödvemalt. Näiteks oli Lutheri laul „Nun komm, der Heiden Heiland”, mille originaal Opitzi reeglitele kuigi hästi ei vasta, varasemas Georg Salemanni versioonis tõlgitud laitmatult puhtasse jambi, kuid lõunaeesti tõlkes on jambi tekitavast esimesest ühesilbilisest sõnast enamasti loobutud ning tekst on trohheilne, ent mitte kuigi range meetrumiga, nagu näitlikustab kahe esimese salmi tõlge, milles 2. salmi 1. värss on eeltaktiga.

Näide 7

Luther (TGB 1762: 3)

Salemann (LR 1673: 121)

LR 1685: 4

1. Nun komm der Heyden Heyland der Jungfrauen Kind erkandt des sich wundert alle Welt Gott solch Geburt ihm bestellt.	Nühd tulle Önnistegkija Nink Neitzi Lapsex tutut saa Et keik se Ilm sest Immet nehþ Nisarna Sündmiss' Jummal teep.	Tulle kike Rachwa Önn Ainus Junkro Latzeken Et kik Ilm sest Immet nähþ Jummal sedda Sündmist tehþ.
2. Nicht von Manns Blut noch vom Fleisch allein von dem heiligen Geist ist Gottes Wort worden ein Mensch und blüht ein Frucht Weibes Fleisch.	Ep mitte üchtkit Mehhe Töhst Waid üxnes Pöha Waimo Wehst Sai Jummla Poigk üx Innimenn' Nink Naise Lihhas hoitþep Önn.	Ei mitte kenki Mehe Töhst ütþzind pöha Waimo Wähst Jummal Poigk om Innimenn Junkro Lehan heitþeb Önn.

Eelpietistlikes tõlgetes võib mujalgi leida range meetrumi suhtes järeleandmisi. Et aga tõlgete autoreilt pole säilinud selgeid teoreetilisi seisukohavõtte meetrumi osas, jääb ilma põhjalikuma uuringuta lahtiseks, missuguseid vormilisi teisendusi nende tõlgetes tasub käsitleda teadliku rahvapärastamisena, mida lihtsalt leebema lähenemisena värsimõõdule, või mida oleks hoopiski õigem liigitada kiirustamisest tulenenud vääratusteks.

Lõunaeeesti lauluraamatu teises trükis (LR 1690) on 135 laulu tõlked (Annus 2000: 113). Adrian Virginiuse selgituste järgi on siin vanad, 1685. aasta tõlked alles jätetud, kuivõrd need olla kogudustes juba omaks võetud, ent osale lauludest on ta omalt poolt lisanud uue paralleeltõlke (38. dokument, lk 262–263) ning lisaks on ta juurde tõlkinud veel mõned päris uued laulud (44. dokument, lk 296). Rahvusbibliograafia andmeil on uusi laule 6 ja paralleelvariant on lisatud 21 laulule (Annus 2000: 113).

Kõiki uustõlkeid iseloomustab ladus keel ning suhteliselt vaba ümberkäimine originaali kujunditega. Välditud on murtud silpe ja peetakse kinni rangelt jambilisest (või trohheilisest) värsimõõdust. Selle tulemusel on eestindused sujuvad, kergesti jälgitavad ja mõistetavad. Uue tõlkestiili heaks näiteks sobib Johann Risti laulu „O Traurigkeit, o Herzeleid” 8. salm.

Näide 8

Rist (TGB 1762: 46)

Virginus (LR 1690: 54)

O Jesu, du, mein Hülf und Ruh!
ich bitte dich mit Thränen:
hilff dasz ich bisz ins Grab
müge nach dir sehnen.

Nüüd Palwega ma tännitã
O Jesu sinno pole:
Olle minno Perrãndus
Kui ma ärrã kole.

Originaali fraaside ja kujundite täpse edasiandmise asemel on tõlkes salmi sisu väljendatud üldsõnalise kokkuvõttena lihtsas ja selges keeles.

Eriti selgelt tulevad uued tõlkepõhimõtted esile, kui kõrvutada barokset ja eelpietistlikku tõlget kahest laulust, mis olid 1685. aasta lauluraamatust kõrvale jäänud ja ilmusid Adrian Virginiuse tõlkes 1690. aastal lõunaeeestikeelsena esimest korda. Nendeks on Philipp Nicolai laul „Wie schön leuchtet der Morgenstern” ja Johann Francki laul „Jesu, meine Freude”.

Philipp Nicolai laul pärineb 1597. aastast ning on 7-salmiline keeruka stroofistruktuuri ja rikka kujundikeelega tekst, mistõttu tõlgete võrdlus annab üsna usutavalt aimu eestindajate erinevatest taotlustest. 1656. aasta barokse tõlke autoriks oli Heinrich Göseken, keda Erna Siirak (1965: 133) on pidanud neljast kaastõlkijast värsitehniliselt nõrgimaks. Ka Uku Masing möönab, et Gösekeni tõlked „on küll vahel täiesti arusaadamatud”, kuid ta näib pidavat selle mõningaseks õigustuseks asjaolu, et Göseken tõlkis väga palju laule (Masing, Soosaar [1956] 1999: 85). Nii või teisiti,

Gösekeni konkreetse laulu tõlget võib pidada 1656. aasta väljaandele üsna tüüpiliseks. Originaali ja kahe eestinduse kõrvutusest tuleb selgesti esile, et kui barokne tõlge jälgendas keele loomulikkusele lõivu makstes hoolikalt originaali kujundeid, siis Adrian Virginiuse prioriteedid olid risti vastupidised. Selle tõlke põhjal võiks koguni oletada, et sarnaselt hilisemate pietistlike tõlkijatega vältis ka Adrian Virginius täiesti sihipäraselt kujundeid, mis talupoegi eeldatavasti kõnetada ei suutnuks. Toodagu näiteks laulu viimane salm, mille tõlkes Adrian Virginius on täitnud kogu salmi rahvakeele seisukohalt loomulike, ent samas üsna kulunud fraaside ja riimipaaridega.

Näide 9

Nicolai (TGB 1672: 123–124)	Göseken (LR 1673: 450–451)	Virginius (LR 1690: 174)
Wie bin ich doch so hertzlich froh dasz mein Schatz ist das A und O der Anfang und das Ende Er wird mich doch zu seinem Preisz auffnehmen in das Paradeisz des klopf ich in die Hände Amen Amen kom du schone Freuden Krohne bleib nicht lange deiner wart ich mit Verlangen.	Nühd Süddast ollen rõhmus jo Mo Rickus on se A nink O ¹⁵ Se Algkminn' nink kaas Otza; Se sahþ mind waise Innimess' Kaas wottma Paradisi siss' Se pehle woin ma trotza; Amen! Amen! Tulle tenne Jesukenne! So pehl lohtan Suhre Himmo kah Sind ohtan!	Nüüd tahha minna römusta Nink omma Jesust tännädä Ke om mo ainus Warra. Se tahhap minno wimäte Siist ülles wötta Taiwatte Nink pästap Häddäst ärrä. Amen Amen. Tulle Taiwast pästä Waiwast Jesukenne. Sinno oda minna enne.

Johann Francki 1650. aastal ilmunud laulu „Jesu, meine Freude” esmaeestindus ilmus Christoph Blume sulest tema 1666. aastal Leipzigin välja antud kogumikus (lk 18–21), lauluraamatusse jõudis see 1673. aasta väljaande lisas. Blume tõlge on baroksele stiilile omaselt kujunditapne, leidlik ja omal moel säravalt vaimukas, kuid saksapärase keelega ning jääb ilma originaali toeta peaaegu mõistetamatuks. Adrian Virginiuse tõlge on, vastupidi, kergesti haaratav ja hea eesti keelega, kuid kujundlikult vaesem. Kogu originaali ja terviktõlkeid vt lisa, lk 602, siinkohal toodagu 3. salmi originaal koos kahe tõlkeversiooniga.

¹⁵ 1656. aasta väljaandes on värss kujul *Mo Ketck on keick se A ninck O*; sõna *kätk* esineb Gösekeni sõnaraamatus tähendusega 'peidetud varandus' (Göseken [1660] 2010: 454).

Näide 10

Franck
(TGB 1672: 152–153)

Blume
(LR 1673 lisa)

Virginius
LR 1690: 175

Trotz den alten Drachen
trotz dem Todes Rachen
trotz dem Furcht darzu
tobe Welt und springe
ich steh hier und singe
in gar sichrer Ruh
Gottes Macht
hält mich in acht
Erd und Abgrund musz verstummen
ob sie noch so brummen.

Trotz, Trotz Walke-Mehel!
Trotz, Trotz Surma-Kehhel!
Kartussel Trotz ka
Messa Ilm nink paista
Mul on Laulmist seista
Fry nink hohleta;
Jummla Hohl
On minno pohl
Mah nink Merri waid peep olla
Echk ta tahp kül polla.

Kurratit ma nara
Surma minna wärä
Temmä Hirmo ka.
Nakka, Ilm, kül tousma
Ma jä laulden saisma
Ilma Peljota.
Jesu Hool
om minno pool.
Ma nink Süwwiusse Kärrä
Peäp löpma ärrä.

Nagu näha, kasutab Blume originaali draakoni-metafoori eestindamisel huvitavat sünonüümi *valgemees*, kuid kopeerib kolmes esimeses värsis mehaaniliselt saksa lauseehitust. Võõrapärasus ja konstrueeritus kajastub saksa toorlaenudes (kolmes esimeses värsis korduv *Trotz* ja 6. värsi *Fry*), murtud silpides (*Jummla, tahp*) ning kaheldavates konstruktsioonides, nagu *Mul on laulmist seista*. Selle kõige tulemusel on eestindus raskesti mõistetav. Adrian Virginiuse tõlge on keeleliselt sujuv, aga kujundlikult ja süntaktiliselt tugevasti lihtsustav. Draakoni-metafoor on asendatud lihtsalt *kuradiga*, kolme esimese värssi väljakutsuv sõnastus rahulikult jutustava lausega.

Adrian Virginiuse tõlgete võrdlus 1685. aasta versiooniga peaks esile tooma need tõlkepõhimõtted, mida ta kõige olulisemaks pidas. Kuivõrd ta oli oma isa ja teiste vanemate kolleegide töö küll mööndustega, aga põhimõtteliselt siiski heaks kiitnud, võib oletada, et nendes tekstides parandas ta üksnes niisuguseid kohti, mis tundusid tema meelest täiesti kõlbmatud. Pistelise kõrvutuse põhjal jääb mulje, et peamiselt on ta üritanud vähendada murtud silpidega vormide kasutamist. Näiteks vana anonüümse tekstiga jõululaulu „Ein Kindelein so löbelich” 1. salmi ümbertegemisel paistab ta püüdnuvat eeskätt vältida viimase vokaali ärajätuga sõnakujusid (*Latzeken, Ilmall, ollessem, Jesuken, Innimen, Pörgk*’).

Näide 11

LR 1685: 14

Ütz armas kaunis Latzeken
Om tähmba Ilmall tohdu
Sest Junkrokesses meye Ön
Kumb meile hähsz om Lohdu.
Kui se es olles sündinu
Sesz ollessem kik kaddonu
Se Ön om kiki loida
Och sinna armas Jesuken
Et ollet sündnu Innimen
Meid Pörgk' eest tahasz hoida.

LR 1690: 18

Üts Latz om Junkrust sündinu
Nink Onnesz meile antu
Ke Taiwast meile kingitu
Nink Söime sisse pantu.
Kui se es ollesz sündinu
Ilm ollesz ärräsunnitu
Nink lännu Pörgo-Hauda.
Sa tahhasz, Issand Jesus Christ
Meid ärräpästä Kurratist
Nink Pörgo eest meid hoida.

Vaieldamatult ongi uus variant keeleliselt ladusam, kuid silumise käigus on muu hulgas kaduma läinud näiteks inimeseks sündimise motiiv eelviimases värsis, mida olid edasi andnud kõik varasemad eesti tõlked: *dasz du Mensch gebohren bist* (TGB 1672: 16) > *eth sinna innimmenne sündinut ollet* (LR 1637: 10), *Ke ollet sahnut Innimmenn'* (LR 1656: 155 Gösekeni tõlkes), *Et ollet sündnu Innimen* (LR 1685), aga LR 1690: *Meid ärräpästä Kurratist*. Tõenäoselt ei ole siinkohal tegemist mitte tahtliku lihtsustamisega, vaid tõlkija on pidanud ladusat sihtkeelt olulisemaks originaalmotiivide täpsest edasiandmisest.

Sihipäraselt on püütud vältida eesti keelele võõraid lausekonstruktsioone, kuid riimide puhtusele ei näi Virginius pöörvavat kuigi suurt tähelepanu. Näiteks on Lutheri laulu „Christ lag in Todesbanden” alguses vällditud 1. värsis esinenud tehislisku konstruktsiooni, kuid seeläbi on sisse toodud ebapuhas naisriim *sanu / tonu*.

Näide 12

LR 1685: 43

Christ olli wangin Surmalle
Mee Pattu Kohrmat kandnu;
Om ülles tõsnu Surmastke
Meil Ello jälle andnu.

LR 1690: 57

Krist olli meije Pattu eest
Kül Surma Wangisz sanu
Om siski tõsnu Surma Wäest
Nink Ello meile tonu.

Kohati näib Adrian Virginius olevat värsimõõdu ja riimiskeemiga sobiva kujunditäpse tõlke leidmisele täiesti käega löönud ning täitnud mõned värsid lausa juhusliku sisuga, kasutades kirikukeele kulunud vormeleid. Näiteks sellesama laulu 6. salmi esimese poole tõlkimisel on 1690. aasta väljaandes kasutatud 4. värsis üsna suvalist sõnastust, millele originaal mingit pidet ei paku.

Näide 13

Luther (TGB 1672: 48)

Göseken (LR 1673: 201)

So feyren wir das hohe Fest
mit Herten Freud und Wonne
dasz uns der Herre scheinen läst
Er ist selber die Sonne

Nühd piddakem keik Röhmo kah
Se Lihhawotme kõrgkest
Me lassep meile paistada
Se Pehwlik issi jergkest

LR 1685: 44

LR 1690: 58

Sisz pöhitzkem suhrt Püha weel
Et Südda Meel om helde
Mes Jummal lasseb paista meil
Kä om Päiw essi selgke

Nüüd piddägem sis röömsaste
Suurt, kallist Pasja-Pühhä
Et Kristus om ni armsaste
Meist käändnu Issä Wihha.

Nagu näha, on kõige esimene värsstõlge originaali sõnastust küll natuke ähmas-
tanud, ent esimene lõunaeeesti tõlge annab selle edasi väga täpselt ning mõlemad
baroksed eestindused säilitavad 4. värsi päikesekujundi (*Sonne > Pehwlick, Päiw*),
Adrian Virginiuse versioonis pole aga päikesest enam juttu ning selle asemele on
toodud isa viha kujund, mida originaaltekstis ei esine. Seegi näide kinnitab, et Adrian
Virginius pidas tõlkimisel kõige olulisemaks loomulikku keelekasutust ning oli selle
nimel valmis tegema järeleandmisi nii riimipuhtuses kui ka kujundlikus täpsuses.
Pole võimatu, et paiguti taotles ta sisulist lihtsustamist ka vastutulekuna talupoega-
dest sihtgrupi mõttemaailma arvatavale piiratusel, ehkki ühest kinnitust on sellele
oletusele raske leida.

Eelpietistliku laulutõlke esinduskoguks võib nimetada 1694. aastal Riias ilmu-
nud põhjaeestikeelset lauluraamatut. Selles on tõlkijad saanud vabamalt talitada,
arvestamata vahepealseid lõunaeeesti üleminekuversioone, ja pilti ei ähmasta ka
murdeerinevused, mistõttu põhimõtteline vastandumine baroksele tõlkmeetodile
tuleb selgemini esile. Lauluraamat ilmus kuuenda osana kirikukäsiraamatust, mille
koostamise ülesande said viis õpetajat: Adrian Virginius, Reiner Brockmann noo-
rem, Johann Daniel von Berthold, Magnus de Moulin ja Johann Hornung (44. doku-
ment, lk 303). Pole selge, missugune oli ühe või teise töösse kaasatu täpsem roll,
ega seegi, kui aktiivselt näiteks Adrian Virginius üldse põhjaeesti tõlke valmimisel
osales, s.t kui hästi ta valdas põhjaeesti kirjakeelt. Kuivõrd baroksete põhjaeesti-
keelsete laulude säilinud kriitika pärineb suure tõenäosusega Johann Hornungi
sulest (vt 42. dokumendi eelmärkus, lk 276, ja lauluraamatukriitika sissejuhatus,
lk 489), siis võib oletada, et tema oli üks uute laulutõlgete autoritest (vt 43. doku-
ment, lk 286). Ehkki varem on tema laulutõlkeautorsuses kaheldud, sest otsesid
andmeid selle kinnituseks ei ole (Salu 1949b: 87). Ka hiljuti päevavalgele tulnud

juhuluuletus, mille autoriks on alust pidada Hornungit (Urmet, Viiding 2021: 853–859), kinnitab tema luuleharrastust, tõestades ühtlasi autori head eesti keele oskust. Vastleitud juhuluuletus, mis pärineb Hornungi ülikooliajast (aastast 1682), on kujundlikult leidlik ja vaimukas ning keelelt rikas tekst, mis vastab igati baroksete kirikulaulutõlgete taotlustele, kuid selle vahega, et eesti keele sisemistest reeglitest on selles paremini kinni peetud. Niisugusena annab see ühtlasi pidepunkte barokse ja eelpietistliku tõlkestiili omavaheliste suhete mõistmiseks, eriti arvestades asjaolu, et ka 1685. aasta esimesse lõunaestikeelsesse lauluraamatusse oletatavalt Adrian Virginiuse lisatud uued tõlked sobivad igati kokku barokse traditsiooniga, nagu eespool öeldud. Võib oletada, et kuni 1680. aastate keskpaigani luuletasid ja tõlkisidki nii noor Virginius kui ka Hornung täiesti barokse traditsiooni vaimus, kasutades küll varasemate luuletajatega võrreldes rahvapärasele lähedasemat eesti keelt. Hilisemates tõlgetes (LR 1690 ja LR 1694) järjest enam silma hakkavat püüdlust väljenduda võimalikult lihtsalt ja selgelt kas või originaali kujundeid täielikult eirates võiks ehk seostada Johann Fischeri või mõne muu eeskuju pakkunud persooni mõjudega ja/või aegamisi süveneva taotlusega võtta kirikulaulude tõlkimisel paremini arvesse sihtgrupi ootusi.

1694. aasta lauluraamatus on 121 (Annus 2000 järgi 119) silbilis-rõhulist ja lõppriimilist laulu. Laulude valik kattub suures ulatuses keelereformaatorite poolt 1690. aastal välja antud lõunaestikeelse lauluraamatuga (ning järelikult ühtlasi sellele aluseks olnud 1685. aasta lauluraamatuga ja suure osaga nende mõlema põhjaestikeelsest baroksest lähtekogumikust). Tõenäoliselt kaasati lauluraamatusse ka tõlkeid Adrian Virginiuse ja Bengt Gottfried Forseliuse koostatud ja 1690. aastal Riias trükitud väikesest lauluraamatust, mis pole säilinud. Igatahes on Ludwig Helmboldi laulu „Von Gott will ich nicht lassen” tõlge, mille Joachim Nicolaus Wilcken oma arvamuses 1721. aasta kirikukäsiraamatu kohta omistab Forseliusele (vt 46. dokument, lk 319), ära toodud ka 1694. aasta lauluraamatus. Võrreldes lõunaestikeelse LR 1690 valikuga on põhjaestikeelsest LR 1694-st välja jäetud 15 laulu ning juurde lisatud seitsme uue laulu tõlked. Neist osa on esindatud ka tiitellehe järgi 1693. aastal ilmunud barokse lauluraamatu kolmanda trüki teises, eripaginatsiooniga lisas (vt lk 426–429).

Üldistavalt võib öelda, et 1694. aasta lauluraamatus avalduv eelpietistlik tõlge on ladus, lihtsa süntaksiga ja suhteliselt rahvapärase keelega, mis on aga saavutatud üsna vaba suhtumisega originaali kujundikeelde ning selle julge lihtsustamisega. Rahvapärastest keelenditest torkavad 1694. aasta väljaandes silma hornunglikud pöörduva eitusparadigma ainsuse 1. isiku vormid, nagu *en kardä, en tea* jne (vrd Hornung [1693] 1977: 93). Neid pole siiski kasutatud süsteemselt, ehkki kokku üheksa korda (kusjuures kaks korda esineb eitusvorm konditsionaali vormiga, milles isikutunnus kordub: *en saaksin, en tahhaksin*). Pealegi ei saa pöörduva eitussõnaga eitust pidada spetsiifiliseks uuenduseks, sest seda esineb kaks korda ka barokse lauluraamatu kolmandas trükis ning varasemates trükkides rohkemgi. Barokse lauluraamatuga võrreldes

vormistatakse Riia lauluraamatus objekti rahvapärasemalt, vrd nt anonüümse laulu „Herr Jesu Christ, ich schrei zu dir” eestindusi: *Oh! Jesus kule minno Häält* (LR 1694: 117), *O Jesu, kuhle münno Hähl* (LR 1693: 375 ja väikeste ortograafiliste erinevustga ka LR 1656 ja LR 1673). Kuigi kujundikeelt on eelpietistlikud tõlked baroksetest enamasti vaesemad, esineb 1694. aasta lauluraamatus haruldasi sõnu, mida varases kirjakeeles muidu harva ette tuleb, nt *kohkuma*, *sorima* 'lobisema, taga rääkima'. Eriti torkavad silma kaks verbi, mida varasemas kirjasõnas polegi mujal registreeritud ning mida ei kasutata ka hilisemates lauluversioonides, nimelt *kiunuma* ja *raugema*, mis esinevad kolmes uues tõlkes ja ainult selles lauluraamatus. Verb *raugema* esineb üks kord laulu „Dank sei dir, großer Gott” eestinduses: *kui raugsin maggama* (LR 1694: 170); verb *kiunuma* kaks korda tähenduses 'nutma, kaeblema', nt Simon Dachi laulu „Ich bin ja, Herr, in deiner Macht” tõlkes: *Kui Surma Häddas kiunume* (LR 1694: 154).

Seesuguse grammatiliselt rahvapärase ja leksikaalselt rikka, kuid üldisest kiriku-keelest pisut nihutatud keelekasutuse taga võiks oletada Hornungi panust. Siinses kirjutises nimetatakse seesuguseid keelendeid edaspidi seetõttu tinglikult hornungismideks.

Hea ülevaate baroksete tõlkepõhimõtete järkjärgulisest asendumisest eelpietistlikega võib saada, jälgides mõne vana tõlke teisenemist lauluraamatuti. Toodagu siinkohal selle kohta näiteks Martin Lutheri laulu „Christ lag in Todesbanden” 4. salmi teise poole originaal, seda täpselt edastav 1637. aasta proosavariant ning järgnevad värsseestindused 1656. ja 1685. aasta väljaannetes, 1690. aasta uues tõlkes ja 1694. aasta versioonis.

Näide 14

Luther (TGB 1672: 48)

Stahl (LR 1637: 36)

Göseken (LR 1656: 241)

die Schrifft hat verkündigt das
wie ein Todt den andern frasz
ein Spott auffm Todt ist worden
Halleluja.

se kirri on kuhlotanut
kui üx surm sedda tõise söi
üx nair sest surmast on sahnut
Alle.

Se Kirri sedda kuhlotis
Kui Surm sen toise hammustis
üx Nahr on Surmast sahnut
Alleluja.

LR 1685: 44

LR 1690: 58

LR 1694: 38

Meil Kirri sedda Sönnä töi
Et ütZ Surm tõise Surma söi
Ütz Nahr om Surmast sahnü.
Halleluja.

Nüüd Kirri seddä Sönnä töi
Et Surm tõist Surma ärrä söi
Surm om nüüd Narusz sanu.
Halleluja.

Se Kirri sedda kulutab
Surm Surma ärrakaotab
Surm on nüüd Naeruks sanud.
Halleluja.

Heinrich Stahli proosatõlkes on saksa originaal praktiliselt sõna-sõnalt eesti keelde üle kantud, 1656. aasta esimeses värsstõlkes on suudetud kujundikeel peaaegu sama täpselt säilitada, ent grammatiliselt on mõlemad varased tõlked üsna puised.

Järgnevad tõlked muutuvad väljaandest väljaandesse järjest ladusamaks, kuid kujundite konkreetsus ähmastub ning 6. värsi verb (*ära*) *sööma*, *hammustama* on 1694. aasta tõlkes asendatud märksa värvivaesema sõnaga (*ära*) *kaotama*. (Vt ka Lutheri laulu „Ein feste Burg ist unser Gott” tõlgete kõrvutust lisas, lk 598–599.)

Olulist teavet mõistmaks põhjaeestikeelse kirikulaulu arengut 17. ja 18. sajandi vahetusel pakuvad Eestimaa konsistooriumi poolt välja antud LR 1693 ja LR 1702. Tõlkemeetodis toimunud muutusi peegeldavad ka metatekstides kajastuvad seisukohad. Nagu barokse laulukeele kirjelduse alajaotuses öeldud, väljendasid 1656. aasta esimese värsistatud lauluraamatu autorid selle eessõnas varjamatut uhkust oma õnnestunud tõlke üle. Kuigi eessõnale on alla kirjutanud kõik kolm ilmumise ajal veel elus olnud tõlkijat – Georg Salemann, Heinrich Göseken ja Martin Gilläus –, selgub hilisemast kirjavahetusest, et Gilläus baroksete põhimõtete äärmusliku rakendamisega siiski päris rahul ei olnud (vt 13. dokument). Aja jooksul hakati laulutõlget üha enam kritiseerima. Üks kritiseerijatest oli Johann Engelhard Bender, kes ka ise laule tõlkis. Benderi säilinud tõlked (vt avaldamata laulutõlked, lk 471–488) veenavad, et vaatamata kriitilisele hoiakule teiste tehtu suhtes järgis ta ise sama, barokset traditsiooni. Seevastu Liivimaa ülemsuperintendentile Fischerile laekunud ning 1688. aastal Eestimaa konsistooriumile anonüümsena edasi saadetud kriitika, mille autoriks oli tõenäoliselt Johann Hornung, väljendab vähemalt ositi selgelt eelpietistlikku keelelist suunamuutust (vt lauluraamatukriitika, lk 489–544), mis kajastub ka kriitikute endi laulutõlgetes.

Barokse lauluraamatu 1693. aasta väljaandes on suurt osa esitatud kriitikast arvesse võetud. Parandusi on tehtud ka kriitikas esile toomata värssides. Lisaks on muudetud ortograafiat ja selles osas jaguneb lauluraamatu tiraaž kaheks: osa eksemplare kasutab vokaali pikendusemärgina nn *medium*-kirjaviisile iseloomulikku läbikriipsutatud *h*-d (*h*), osa mitte; tiitellehel sama aastaarvu kandvatest eksemplaridest ongi osa ilmselt 1693. aastal ilmunud, osa hilisemad jältrükiid (Annus 2000: 122–124). Uku Masing pidas trükipildi põhjal tõenäoseks, et eksemplarid, milles *h*-d ei kasutata, on laotud hiljem, päris 1690. aastate lõpul (Masing, Soosaar [1956] 1999: 72–74).

1693. aasta Tallinna lauluraamatu kujunemislugu vajab kindlasti veel täpsustamist, järgnevalt esitatu tugineb ühe ilma *h*-märgita eksemplari (LR 1693) esialgsele keelelisele vaatlusele. Selle põhjal saab väita, et võrreldes barokse lauluraamatu teise trükiga (LR 1673) on kolmandas trükis lisaks ortograafia muudatustele tehtud ka sügavamaid keelelisi parandusi. On kohendatud objekti ja eituse vormistust ning esineb ka leksikaalseid asendusi. Osa toorlaene on asendatud eesti omasõnadega, nt Sebald Heydeni laulu „Wer in dem Schutz des Höchsten ist” 7. salmis on Gilläuse kasutatud laensõnakuju *Drakit* asendatud omasõnaga *Lendwat: Need Löuwit nink need Drakit weel* (LR 1673: 337) > *Nehd Leukoirat nink Lendwat wehl* (LR 1693: 367). Osa toorlaene (nt *doch*, *frij* ~ *fry* jmt) on aga jätkuvalt kasutusel. Muutusi on

ka tuletiste valikus, näiteks seni tähenduse 'riik' väljendamiseks tarvitatud sõnakuju *Rickus* on süstemaatiliselt asendatud tänapäevasele sõnale *riik* vastava kujuga. Paiguti on tehtud pingutusi sisu selgemaks esiletoomiseks. Näiteks on eespool tsiteeritud Michael Weisse laulu „Den Vater dort oben” 4. salmi algus, mis Gilläuse tõlkes jäi üsna arusaamatuks (vt näide 2), hoopis ümber sõnastatud: *Nimmitada mes on? Ke sul maxap, kes on? > Sest ep olle nehha / Ke woip maxo tehha* (LR 1693: 121–122). Murtud silpidest sihipäraselt vabaneda pole üritatud, kuid võrreldes teise trükiga on hääldamata jäävad vokaalid järjekindlamalt (üldiselt tõstega ja väiksemas kirjas) trükipildis nähtavale toodud.

Märgatava keelelise toimetamise kõrval on kolmanda trüki lauluvalikusse teise trükiga võrreldes lisatud 19 uut laulu, kusjuures lisamine on toimunud kolmes järjus. Kaks uut laulu on lisatud jooksvalt muude laulude vahele vastavate sisuliste rubriikide juurde. Üheksa laulu on lisatud eraldi plokina teiste laulude lõppu pealkirja all „Wehl ühhet kaunit Laulut”, jooksvas paginatsioonis lk 494–513; neist kaks on põhitekstist ilmselt kogemata välja jäänud, sest need esinevad samas sõnastuses tegelikult ka teises trükis, seitse on aga täiesti uued laulud, mida kummaski varasemas trükis pole. Kõik need laulud kajastuvad ka järgnevas saksa- ja eestikeelses registris. Kuid registreite järel on nendes lauluraamatu versioonides, mis *h*-tähemärki ei kasuta, eraldi paginatsiooniga lehekülgedel 1–24 lisatud 10 laulu tõlge pealkirja all „Weel monnikat kaunit Laulut”. Neile järgneb eraldi register ning lauluraamatu eelnevas üldregistris need ei kajastu. Teise lisa kümnest laulust seitse on ilmunud ka 1694. aasta eelpietistlikus Riia lauluraamatus, kolm laulu on aga esindatud ainult siin.

Tõlketehniliselt ja keeleliselt on lisatud laule keeruline omavahel võrrelda, kuivõrd tegemist võib olla väga erineval keerukusastmel originaalidega. Torkab siiski silma, et lisatud laulude hulgas on nii väga tüüpilisi barokse tõlke näiteid kui ka tõlkeid, mis vastavad pigem eelpietistlikule tõlkeideaalile. Üldvalikus teiste laulude vahele pandud uute laulude ning esimese lisa tõlgete keel haakub üldjoontes barokse tõlke arusaamade ja esteetikaga. Neist lauludest kolme sõnastus kattub peaaegu täpselt 1687. aasta anonüümsete käsikirjaliste tõlgetega (vt avaldamata laulutõlked, lk 451–457), mis lubab oletada, et üldregistris kajastuvate lisatud laulude näol ongi tegemist pärast lauluraamatu teise trüki ilmumist korjunud, ent samasse traditsiooni kuuluvate eestindustega. Barokse tõlkestiili järjepidevuse ilminguna torkab muu hulgas silma ühes uues eestinduses taas kasutatud *põrgukonn*. Selle Johann Heermanni laulu „Zion klagt mit Angst und Schmerzen” oli omal ajal tõlkinud ja oma kogumikus avaldanud ka Christoph Blume (1666: 143–148), kuid tema väljendit *põrgukonn* ei kasutanud. Siinkohal tasubki kõnealuse laulu 5. salmi näitel kõrvutada kahte tõenäoliselt eri ajal valminud barokset tõlget omavahel.

Näide 15

Heermann (VRevGB 1706: 942) Blume 1666: 148

LR 1693: 500

Lasz dich nicht den satan blenden	Sind ei lasse Satan petma	Sind ep petko Kurrat isse
Der sonst nichts als schrecken kan:	keh muhd mitt kud hirmotap!	Kumb se hirmus Pörgo Kon
Schau doch hier in meinen händen	neh! Ma sahn sind mitte jetma ¹⁶	Wahta sihn mo Kähde sisse
Hab ich dich geschrieben an:	minno Keh sind tehhendap.	Sünno Nimmi pantut on
Wie kan es denn anders seyn	kui woip se muhd ollema?	Kui se muit ^o woip sündida?
Ich musz ja gedencken dein:	Ma pëen so pehl mottelda	Sind pe ^a n Mehles piddama
Deine mauren wil ich bauen	Sinno Mührit tahn ma tehha	Sinnult tahhan Rahwo sahtma
Und dich fort und fort anschauen.	nink sind iggal ajal nehha.	Nink so pähle jerggest wahtma.

Blume 1666. aasta tõlge on veel ülimalt originaaltruu, kuid anonüümne 1693. aastal esmailmunud tõlge on kujundite täpsuse suhtes juba mõnevõrra leebem ning grammatiliselt üsna korrektne, kasutades samas eelkäijate leiutatud kujundeid (*Pörgo Kon*) ja murdes barokse tarmukusega silpe, kui on vaja keelt värsimöödule allutada (*muit^o*).

Tõkeliselt hoopis teistsugust pilti pakub 1693. aasta lauluraamatule juurde köidetud teine, eripaginatsiooniga lisa „Weel monnikat kaunit Laulut”. Siinsed eestindused paistavad kogu eelneva raamatu taustal silma keelelise ladususe ja selguse poolest, millega paratamatult kaasneb originaali kujundite lihtsustamine ja lahjendamine. Nagu öeldud, leiduvad kümnest laulust seitse ka keeleuendajate poolt 1694. aastal Riias välja antud lauluraamatus. Neist kuus on kahes väljaandes praktiliselt katutuva sõnastusega. Leidub ainult väikseid lahknemisi. Nii on 1694. aasta väljaandes tähelepanu äratanud oletatavad hornungismid asendatud barokse lauluraamatu lisa muude vastetega, näiteks laulu „Ach, was hab ich ausgerichtet” 1. salmis *Kohkun ning ka ehmatan* (LR 1694: 72) > *Kartan nink ka ehmatan* (LR 1693, Lisa: 7); Simon Dachi laulu „Ich bin ja, Herr, in deiner Macht” 2. salmis *Kui Surma Häddas kiunume* (LR 1694: 154) > *Kus Surma Häddas lässime* (LR 1693, Lisa: 18), 7. salmis *Mis Kurrat tahhab sorrida* (LR 1694: 155) > *Mis Kurrat tahhap waiwada* (LR 1693, Lisa: 20).

Üks teise lisa ja Riia lauluraamatu kattuvatest lauludest on kahes väljaandes tõlgitud siiski täiesti erinevalt. Tegemist on Heinrich Alberti lauluga „Gott des Himmels und der Erden”, mis oli võetud juba esimestesse lõunaeestikeelsetesse lauluraamatutesse ning mille esimene salm on originaalis ja eri tõlgetes sõnastatud järgmiselt.

¹⁶ Kolmandas reas on sõna *neh* kohale ilmselt variandina kirjutatud *ei* ja *mitte* kohale *perral*, mis annaksid rea paralleeltõlkeks fraasi *ei Ma sahn sind perral jetma*.

Näide 16

Albert (TGB 1672: 225–226)

LR 1685: 189¹⁷

Gott des Himmels und der Erden
Vater, Sohn und heilger Geist
der es Tag und Nacht läst werden
Sonn und Mond uns scheinen heist
dessen starcke Hand die Welt
und was drinnen ist, erhält.

Jummal Taiwa n. Mah Lohja
Issa, Poigk nink põha Waim
Sinna Õh nink Peiwä Tohja
Kelt om Päiwlik, Kuh, n. Taim
Kä kik omma Wäge ka
Essi Mahn woib tallita.

LR 1693, Lisa: 2

LR 1694: 165

Jummal Ma nink Taiwa Loja
Issa, Poig nink pühha Waim
Sinna Päwa Etteoja [!]
Sinna helde Armo-Taim
Ke Sa heldest toitait wehl
Keik me on sihn Ilma pähl.

Jummal Ma ning Taewa Loja
Kolm ja ainus iggawest
Sinna Õ ning Päwa Toja
Wäggew Noust ning Teggudest.
Ke kui Üllespiddaja
Hoiad omma Loma ka.

Võib oletada, et nii 1693. kui ka 1694. aasta versiooni eestindaja on varasemat lõuna-eesti tõlget küllap tundnud, kuid seda erinevalt edasi arendanud. Sealjuures on Tallinna versiooni autor barokse oskuslikkusega kasutanud *taim*-lõpulist liitsõna-moodustust, millest eelpietistid üldiselt lugu ei pidanud. Kui barokse keelekasutusega haakuv liitsõna *armutaim* kõrvale jätta, vastavad mõlemad eestindused (1693 ja 1694) siiski eelpietisliku tõlke põhimõtetele. Samade tõlkearusaamadega sobivad kokku ka teise lisa kolm laulu, mida Riia lauluraamatus (ega muudes eestikeelsetes valikutes) pole.

Niisiis lubab tõlgete võrdlus oletada, et teine, eripaginatsiooniga lisa „Weel monnikat kaunit Laulut” on tiitellehe järgi 1693. aasta lauluraamatus tegelikult päritolult hoopis hilisem. Sinna on võetud laule otse 1694. aasta väljaandest, asendades ainult senise kirikukeele taustal liiga eriskummaliselt mõjunud hornungismid muude sõnade või vormidega. Lisatud on ka mõned iseseisvad tõlked, mis üldiselt haakuvad eelpietistliku tõlketraditsiooniga, ehkki *armutaim*e toel võib väita, et barokne luuletehnika polnud tõlkija(te)le samuti päris vastuvõetamatu. Ajaliselt sobib selline järeldus hästi Uku Masingu oletusega, et 1693. aasta lauluraamatu eksemplarid, kus läbikriipsutatud *h*-tähte ei kasutata, laoti ja trükiti päris 1690. aastate lõpus; rahvusbibliograafia järgi on siinse vaatluse aluseks kasutatud digiteeritud eksemplar (R 898) pärit tavalise *h*-ga trükitud väljaannete teisest järeltrüki variandist (Annus 2000: 123).

¹⁷ 1690. aasta väljaandes on sama tõlge toodud praktiliselt muutmata kujul.

Sama suunda jätkab 1702. aastal Tallinnas ilmunud lauluraamat. Selles on 179 laulutõlget (samas: 146). Väliselt, juba laulutsüklite järjestuse poolest kuulub väljaanne Tallinna traditsiooni ja seda võib pidada barokse lauluraamatu kolmanda trüki (ja selle järeltrükkide) edasiarenduseks, millest on välja jäetud 70 sealses üldregistris toodud laulu. Kuid juurde on võetud kõik 1693. aasta väljaande eripaginatsiooniga hilisema lisa laulud ning 1694. aasta Riia lauluraamatust veel kaks laulu, mida üheski muus lauluraamatus seni polnud. Vanu barokseid tõlkeid on üsna palju keeleliselt toimetatud, paiguti täiesti ümber tõlgitud. Toimetustöö täpsemad taotlused vajaksid üksikasjalikumat eri versioonide võrdlust, kuid esialgsel hinnangul võib öelda, et keeleliste paranduste üldjoonis järgib eelpietistlikke suundumusi, s.t teksti on tehtud rahvalähedasemaks ja selgemaks. Välja on visatud baroksele tõlkele iseloomulikud germanismid, nagu partiklid *doch, fri, trotz*. Aga kõrvale on jäetud ka 1694. aasta väljaande oletatavad hornungismid, sealjuures nendeski kahes laulus, mis 1693. aasta väljaandes puuduvad ning peavad järelikult olema võetud 1702. aasta väljaandesse otse Riia lauluraamatust, näiteks laulus „Dank sei dir, großer Gott”: *kui raugsin maggama* (LR 1694: 170) > *ko jaudsin maggama* (LR 1702: 341) ja anonüümses laulus „Christus, der ist mein Leben”: *Mis minna kiunun weel* (LR 1694: 147) > *Mis minna öchkan weel* (LR 1702: 323).

Mõned eelpietistlikud tõlked on siiski täiesti ümber tehtud. Johann Francki laulu „Jesu, meine Freude” tõlke alusel (vt lisa, lk 600–603) võib oletada, et ümber-eestindamise põhjuseks oli soov lähendada tõlget süntaktiliselt taas lähteteksti väljakudivale hoiakule, mis eelpietistlikus rahuliku jutustava koega tõlkes oli kaduma läinud. Seesugune oletatav püüdlus ühendab 1702. aasta väljaannet juba järgnevate, pietistlike tõlgetega.

Pietistlik tõlge: Piibel ja kirikulaulud

Pärast Põhjasõda Tallinnas ja selle ümbruskonnas tegutsema asunud pietistlikult meelestatud pastorite panus eesti kirjakeele arengusse oli väga suur. Senises ajaloo-kirjelduses on neid enim esile tõstetud meeskonnana, kes viis lõpule Piibli tõlkimise eesti keelde ning kelle pingutuste viljana tervikpiibel 1739. aastal põhjaeestikeelsena trükist ilmus. Nagu eespool öeldud, ei olnud Saksamaal pietistidel piiblitõlke kaudu keele arengule erilist tähendust ning nende mõju keelepraktikale avaldus hoopis religioosse keele vahendite viimises igapäevakeelde ja isikliku elu sfääri, mille juures oli oluline roll ka kirikulauludel. Eesti oludes jäid pietistlike tõlkijate kanda aga kaks suurt ülesannet: üldkasutatava piiblitõlke sõnastamine ja talurahvale jõukohase laulurepertuaari pakkumine. Mõlema ülesande täitmisel kasutasid pietistid küll ühte ja sedasama eesti keele varianti, mis on põhijoontes kirjas Anton thor Helle koostatud ja Eberhard Gutsleff noorema väljaantud grammatikas „Kurtzgefazte Anweisung

Zur Ehstnischen Sprache” (1732), kuid tõlkestrateegiliselt lähenesid nad kummalegi ülesandele täiesti erinevalt. Piiblitõlkes keskenduti Halle pietistide eeskujul originaaltekstide võimalikult täpsele lahtiseletamisele ning püüti edasi anda iga sõnakuju kõiki tähendusnüansse (lähemalt vt Ross 1995). Pietistidest piiblitõlkijate huvi teksti originaalkeelte vastu avaldub ka Eberhard Gutsleff noorema poolt grammatikale kirjutatud eessõnas, mille joonealuses otsitakse eesti keeleski „jälgi heebrea keelest” (vt 53. dokument, lk 379). Laulutõlgetes seevastu ilmneb pietistlike literaatide püüd jõuda oma sihtgrupile – väikese haridusega ja enamasti talupojaseisusest eestlastele – võimalikult lähedale ning pakkuda neile sobilikku vaimuüendust. Lausa programmiliselt on pietistide laulutõlke-alased arusaamad esitatud Eberhard Gutsleff vanema seletuskirjas (47. dokument). Sellele vastuseks kirjutatud Tallinna vaimulikkonna arvamusalaldus (49. dokument), mis on küllastatud tavapärase konservatiivsete argumentidega, annab aimu, kui pöördeline uus lauluraamat tegelikult oli, ehkki enamik selles rakendatud põhimõtteid oli järk-järgult eestindustesse sügenenud juba eelpietistlikes versioonides, mida konservatiivid lihtsalt keeldusid tunnustamast, väites visalt, et lauluraamatuid on ainult kaks, 1693. ja 1702. aastal ilmunu, ning neis toodud tõlked omavahel ei erine.

Pietistid toimetasid ja andsid uuesti välja kogu kirikukäsiraamatu, kuid kõige suuremad muutused tegi läbi just lauluraamatu osa. Kirikulaulude uuendamisega alustati juba enne 1720. aastaid ning 1718 ilmus 39 laulu sisaldav „Monningad Kaunid Laulud, kummad üks õige ristiinnimenne iggapääv Jummal Kitusseks ja Omma süddame õpetusseks, Mainitsusseks, parrandamisseks, ja Omma hinge rõmuks woib tähhele panna, loeda ning laulda” (LR 1718). Kogumiku lauludest suurema osa (23 laulu) moodustavad seni eestindamata laulude tõlked. Varasematest lauluraamatutest tuttavad 16 laulu on uuesti üle vaadatud. 1720. aasta veebruaris valis Eestimaa konsistoorium kavatsetava kirikukäsiraamatu uue trüki väljaandjais Heinrich Gutsleffi Kullamaalt, Johann Middendorfi Keilast, Hermann Johann Heitzigi Koselt ja Anton thor Helle Jürist. Suur lauluraamat ilmus 1721. aastal kirikukäsiraamatu ühe osana ning Rudolf Põldmäe on selle valmimise kohta kirjutanud: „Kui käsiraamatu proosateksti saadi väiksema parandamisega kohendada, siis rütmiseeritud lauluvärsse pidi juba põhjalikumalt ümber töötama või sagedasti päris uuesti tõlkima. Seejuures kasutati ka mitmeid varasemaid ja kaasaegseid laulutõlkeid teiste pastorite sulest. Laulude parandamisel, uute laulude sissevõtmisel ja endiste väljajätmisel, samuti proosateksti muutmisel on väljaandjaid ilmselt juhtinud pietismi õpetussuund, mis on pannud mõndagi lauset teisiti sõnastama ja eriti esile tõstma Halle pietistide uudset laululoomingut.” (Põldmäe 1939: 46) Pietistliku lauluvara saksa lätete täpsem väljaselgitamine ootab veel ees, kuid selle oluliseks impulsiks võib pidada pietismi suurkuju August Hermann Francke kaastöölise (ja väimehe) Johann Anastasius Freylinghauseni lauluraamatut „Geistreiches Gesangbuch”, mille esimene väljaanne ilmus Halles 1704. aastal (Koski 2010).

Uues lauluraamatus on kokku 255 laulu, neist 11 oli esimeses trükis toodud eraldi paginatsiooniga lisas ega kajastunud üldregistris, kuid järgmistes trükkides on need paigutatud teiste laulude vahele. Tõlgete hulgas on 115 seni eestindamata laulu (siia hulka on arvatud ka 1718. aasta eelviikikus ilmunud laulud), 119 laulu tõlked on (eeldades väiksemaid või suuremaid parandusi ja ümbertegemisi) keeleliselt kirjeldatavad 1694. aasta Riia väljaande toimetatud versioonidena, 21 laulu korral, mis 1694. aasta väljaandes puudusid, võib tõlke aluseks pidada 1693. aasta (või ka 1702. aasta) Tallinnas ilmunud eestindust, mida on vähem või rohkem toimetatud ja muudetud. Uue lauluraamatu tsüklite järjekord vastab (erinevalt 1693. ja 1702. aasta väljaandest) Riias trükitud nn eelpietistlikele lauluraamatutele, s.t kirikuaasta-laulud eelnevad katekismuselauludele ehk raamat algab advendilauludega.

Lauluraamatute sisuline külg vajab lisaks senistele sissevaadetele (Masing, Soosaar [1956] 1999; Koski 2010; Lotman 2017) kindlasti edasist uurimist. Siinse keelelise vaatluse kontekstis tasub ainult rõhutada, et nii nagu keeleline reform, oli ka sisuline suunamuutus alanud juba varem. Nagu eelnevast selgus, toodi iga esimesele värsistatud tõlkekogumikule järgnenud väljaandega käibesse uusi laule. Esimese värsistatud lauluraamatu valikusse oli piiskop Jheringi sõnul kuulunud lisaks Stahli lauluraamatu lauludele „veel teisigi kasulikke ja evangeelses kirikus tavapäraseid [laule] Leipzigi ja teistest lauluraamatutest” (8. dokument, lk 90). Esimese värsistatud tõlke valikule oli enne pietistide lauluraamatut lisandunud ühtekokku ligi 30 uue laulu värsseestindusi. Kõige rohkem oli seni juurde tõlgitud 17. sajandi olulisematelt autoritelt Paul Gerhardtilt (4 laulu), Johann Ristilt (3 laulu) ja Johann Franckilt (2 laulu), ülejäänud autorid, nagu Heinrich Albert, Martin Behm, Simon Dach, Johannes Gottfried Olearius, Matthäus Apelles von Löwenstern, Georg Neumark, Johann Heermann ja Paul Fleming, olid eelpietistlikus laululisanduses esindatud ühe uue lauluga (mõne laulu tekstiautor on seni tuvastamata). 1718. aasta väikese kogumiku uute laulude autorite hulgas domineerib jätkuvalt Paul Gerhardt 5 lauluga, varasemalt tuttavatest autoritest on esindatud veel Johann Rist, Johann Franck ja Johann Heermann, päris uute autorite hulgas torkavad silma otseselt pietismiga seotud nimedest näiteks Johann Kaspar Schade kahe lauluga ning Peter Lackermann, Joachim Neander ja Johann Anastasius Freylinghausen. Pietistide 1721. aasta lauluraamatus ongi Martin Lutheri kõrval kõige olulisemaks autoriks saanud Paul Gerhardt, kelle tekstide arv ulatub üle 20. Esitrüki registrijärgses värskeimas valikus tõuseb kolme lauluga esile üheks parimaks pietistlike kirikulaulude tekstiautoriks peetav Laurentius Laurenti,¹⁸ kellelt uues suures lauluraamatus on 5 laulu.

Pietistliku lauluvara sugenemise poolest erineb eesti traditsioon soome- ja rootsikeelsest lauluvarast, kuhu uut laadi laulud jõudsid hiljem ja visamalt ning kus need

¹⁸ Pietistlikele tõlkijatele oletatavalt eeskuju pakkunud Freylinghauseni lauluraamatus on Laurentius Laurentilt koguni 34 laulu, vt https://hymnary.org/person/Laurenti_Laurentius (30.08.2022).

ei sulandunud n-ö ametlikku lauluraamatusse (Koski 2010: 36–39). Eestis kulges „ametliku” kirikulauluraamatu sisuline teisenemine rööpselt keelelise uuendusega, mis sai alguse Liivimaa vaimulike väljaannetest 1680. aastatel, jõudis 17. sajandi lõpu-aastatel ja 18. sajandi alguses Eestimaa konsistooriumi väljaannetesse ning kehtestas end lõplikult pärast Põhjasõda.

Lingvistilise reeglistiku poolest on pietistide eesti keel Piiblis ja lauluraamatus ühtlane. Üldjoontes võeti üle eelmise sajandi lõpu keelereformijate loodud keelevariant, kuid pietistid arendasid seda kirjakeele rangema standardi suunas. Murdeliselt baasilt tugineb pietistide keel eeskätt põhjaeesti keskmurdele, ilmutades veidi enam läänemurdelisi jooni kui eelmise sajandi eelpietistlikud tõlked, mis olid mõjutusi saanud idamurde alalt (Saareste 1940: 29–45; Kask 1984: 88–95). Keelekorralduslikust aspektist on pietistide keel eelkäijate omast reeglipärasem ja rangemini ühtlustatud, lähenedes mõneti taas analogistlikele ideaalidele. Kuid iga keelendi tegelik kasutuselolu rahvakeeles oli pietistidele siiski tähtis (erinevalt eelmise sajandi baroksete tehiskeelendite leiutajatest). Piiblitõlke toimetamistööst analüüs on näidanud, et 1730. aastateks oli kirjakeele grammatiline süsteem juba paigas (Kilgi 2011). Selle viimistlemine toimuski ilmselt sajandi teise kümnendi lõpus ja kolmanda alguses käsiraamatu koostamise, sh laulutõlgete toimetamise ja uute tõlgete sõnastamise käigus, mil näiteks kaotati eelpietistlikes lauludes sporaadiliselt esile tulev pöörduva eitussõnaga eitus, objekti vormistamine aga viidi veelgi paremini kooskõlla keele loomuliku kasutusega. Sõnavaliku osas torkab silma, et kõrvale jäeti enamik 1694. aasta lauluraamatu oletatavaid hornungisme (*raugema*, *kiunuma*, *sorima*), kuid näiteks *kohkuma* võeti siiski tarvitusele. Üldiselt võetigi väga palju üle keelereformijate sõnaja väljendivarast. Ent pietistlikus lauluraamatus leidub ka omasõnu ning vanemaid ja uuemaidki laene, mida pole mujalt varasemas kirjakeeles seni registreeritud, näiteks tegusõnad *iherdama*, *jaksama*, *keerlema*, *kohama*, *pesitelema* (hilisemates trükkides ka *pesetelema* tähenduses 'pesitsema'), noomenid *kõvasi*, *ring*, *suhkur*, *ööbik* ja adverb *varmalt*. Eriti üllatuslikult mõjub tollase kirjakeele taustal väljend *hiirekõrvule minema*, mille leiab ühest Laurentius Laurenti laulu tõlkest (vt näide 21).

Eelpietistlikku keelekuju edasi arendades on pietistid siiski ka baroksest kirikulaulust laenanud üht-teist niisugust, mida eelpietistid näivad üritanuvat vältida. Näiteks selle kohta on riimiliitsõna *armutaim*. Nagu eespool kirjeldatud, olid juba esimese värsistatud lauluraamatu baroksed tõlkijad võtnud sobiva riimina väljendile *Püha Vaim* kasutusele liittarindi, mille põhisonaks oli kontekstis üsna tühja tähendust kandev *taim*, kuid mille täiendosa võis varieeruda (esimeses väljaandes oli selleks kas *surnut*, *Rinna-* või *Ölli-*); riimipaari *kallis Waim / Rõhmo Taim* kasutas ka Blume (vt eespool lk 414). Eelpietistlikes lauluraamatutes (LR 1685, LR 1690, LR 1694) on *taim*-lõpulisel riimiliitsõnu vältitud. Kuid tiitellehel aastaarvu 1693 kandva barokkväljaande eripaginatsiooniga lisas, mis üldiselt sobib kokku eelpietistliku tõlkepraktikaga, võeti sama kogumiku barokse põhikorpuse liitsõnariimide

eeskujul kasutusele liitsõna *armutaim* (vt näide 16). Ka 1702. aasta väljaanne kordas 1693. aasta lisa *armutaim*-versiooni. Oma lauluraamatus on pietistid selle Heinrich Alberti laulu ilma *armutaimeta* ümber tõlkinud, loobudes sisu parema edasiandmise nimel üldse riimist: *Jummal Ma ning taewa loja / Issa, Poeg ning pühha Waim, / Sinna ö ning päwa toja, / Ku ning pääwlik on so loom* (LR 1721: 241). Kuid see-eest on nad liittarindit *armutaim* kasutanud kahes muus laulus: Martin Lutheri laulu „Ein Kindelein so löbelich” 4. salmi ümbertõlkes: *Oh Issa, Poeg ning pühha Waim! Kes on so laps ning armo taim* (LR 1721: 26), ja Ludwig Andreas Gotteri laulu „Herr Jesu, Gnaden-Sonne” 7. salmi esimeses pooles: *Nüüd, Issand! anna woimust, / Mis satab sinno Waim, / Ka anna wägge, julgust, / Siis ollen armo-taim* (LR 1727: 192). Sellisena illustreerib *armutaim* tugevat sidet barokse ja pietistliku laulukeele vahel, hoolimata arengust, mida kogu tõlkestrateegia vahepealse aja jooksul läbi oli teinud.

Elmise sajandi eelpietistlikele tõlgetele omase lihtsuse ja selguse taotluse juures on pietistlikud tõlkijad siiski võimaluse korral püüdnud originaalile taas läheneda, nagu illustreerivad näiteks Johann Risti laulu „Werde munter, mein Gemüte” 8. salmi 5. ja 6. värss, kus on uuesti sisse toodud tõe või õigsuse mõiste, millest 1694. aasta väljaandes (ja ka 1702. aasta omas) oli loobutud.

Näide 17

Rist (TGB 1672: 255) LR 1693: 105 LR 1694: 188 LR 1721: 257

lasz mich dich O wahres Liecht nimmer mehr verliehren nicht	Lass ^e mind eal kaota Sind, se õigge Kühnala;	Minno Hinge walgusta Et ma sind ei kaota	Lass' oh tõe walgus sa Mind sind mitte kaota.
--	---	---	--

Ka eespool mainitud inimeseks sündimise kujund Lutheri laulu „Ein Kindelein so löbelich” 1. salmis, mis eelpietistide versioonis välja oli pudenenud (vt näide 11, lk 422), on tagasi toodud: *Oh! armas Issand Jesuke, / Ke olled tulnud lihhase* (LR 1721: 25). Leida võib hulgaliselt teisigi näiteid, kus eelpietistlikes lihtsustustes kadunud originaalkujund on pietistlikus tõlkes taastatud.

Kujunditäpsust küll hinnates on pietistid aga pigem loobunud vaimukatest ja leidlikest riimidest kui maksnud liiga suurt lõivu keele loomulikkusele. See on toonud kaasa üldise kujundliku luitumise. Pietistlikud tõlked on küllastunud korduvatest vormelitest ja riimipaaridest ning mõjuvad kohati üksluisemate ja hallimatena isegi võrdluses eelpietistlike tõlgetega. Ehkki näiteks eespool eelpietistliku tõlkemeetodi tasapisi kinnistumise illustratsiooniks toodud Martin Lutheri laulu „Christ lag in Todesbanden” näidissalm (vt näide 6) on uues lauluraamatus toodud täpselt samas sõnastuses nagu 1694. aasta väljaandes, siis sama laulu viimase salmi kujundikeelt (vt näide 18) on pietistid pidanud vajalikuks veelgi lihtsustada, nii et kogu juuretise-metafoor, mida kõik varasemad tõlked olid edasi andnud sõnaga *haputainas* või *juuretus*, on nüüd üldse välja jäänud. Selle asemele on pandud *tigedus*, mis läbi mõlemad originaalsalmi konkreetseid kujundid on asendatud abstraktnoomenitega.

Näide 18

Luther (TGB 1672: 48)

LR 1694: 38

LR 1721: 72

Wir essen und leben wol
in rechten Osterfladen
der alte Sauerteig nicht sol
seyn bey dem Wort der Gnaden

Oh! pangem ärra Süddamest
Keik wanna Juretussed
Ning kassigem ka ennesest
Keik kurjad Himmustussed

Oh! saatkem ärra süddamest
Keik wannad tiggedussed,
Ka heitkem ärra ennesest
Keik kurjad himmustussed

Teadlikult näib olevat välditud literatuurseid kujundeid, mis võinuksid ehk jääda talurahvale arusaamatuks. Näiteks viidatakse Paul Gerhardti laulus „Wie soll ich dich empfangen” (mis adventilauluna on lauluraamatu avatekst) originaali 2. salmi esimeses pooles Jeesuse võidukale Jeruusalemma sisenemisele (Mt 21:1–9), kasutades Siioni ja haljaste okste laialilaotamise kujundeid, ning kõneldakse psalmide laulmisest. Eesti tõlkes on aga kõik need vihjed kõrvale jäetud: Siion on tõlgitud lihtsalt „sinu koguduseks”, nii et tekst on mõistetav ka ilma konkreetsele piiblikohale viitavate seosteta.

Näide 19

Gerhardt (GGB 1725: 13)

LR 1721: 3

Dein Zion streut die palmen
und grüne zweige hin,
und ich will dir in psalmen
ermuntern meinen sinn:

So koggodus sind kitab,
Ning tännab röömsaste,
Mo südda lauldes näitab
Ka ennast wapraste.

Küsimus ei paista olevat mitte tõlkijate suutmatuses originaali täpsemini edasi anda, vaid sihipärasel kujundite filtreerimises. Nii mõjuvad ülejäänud tekstist silmatorkavalt elavamana need lõigud, mida võiks liigitada loodusluuleks. Kõrvutades näiteks Paul Gerhardti teise laulu „Geh aus, mein Herz, und suche Freud” 2. ja 3. salmi tõlget originaaliga, võib oletada, et see, mida tõlkes vältida on püütud, on just nimelt literatuuris, samal ajal kui talupojast lugejale või lauljale koduseid looduspilte on edasi antud nüansirikkalt, vahel lausa rohkemate detailidega kui originaalis. Nii on 2. salmi tõlkest (näide 20) kaotatud originaali viide Ülemlaulule (*Salomonis seide* 'Saalomoni siid') ja välditakse võõrapäraseid taimenimesid (*Narcissen, tulipan*¹⁹), kuid kasutatakse samas oskuslikult eesti omafraseoloogiat (*lehte laotama* 'lehte minema'); 3. salmis on originaali kolme linnu (*lerche, täublein, nachtigal*) vastena tõlkesse sisse toodud koguni viis talupojale tuttavat lindu: ööbik, kagu, löoke, tuvi ja varblane.

¹⁹ Nartsissi ja tulbi kujund võis ka saksakeelsetes trükivariantides olla asendatud millegi üldsemaga, vt <http://www.hymnary.org/hymn/GEKG1908/page/389> (30.08.2022).

Näide 20

Gerhardt (GGB 1725: 295)

LR 1721: 165

2. Die Bäume stehen voller laub,
das erdreich decket seinen staub
mit einem grünen kleide.
Narcissen und die tulipan
die ziehen sich viel schöner an
als Salomonis seide.

Mets paksust lehte laotab,
Ma ruttust rohto kõrkistab,
On keigil kaunis nähha,
Keik lillikessed öitsewad,
Ja kaunikessed kaswawad;
Ni wottab Jummal tehha.

3. Die lerche schwingt sich in die luft,
das täublein fleucht aus seiner kluft,
und macht sich in die wälder:
die hochbegabte nachtigal
ergetzt und füllt mit ihrem schall
berg, hügel, thal und felder.

Keik linnud pessitellewad
Ja omma laulo aiawad,
Ja loja kita püüdwad:
Jo õpitk, käggi, leoke,
Jo tüike, jo warblane,
Et metsad wasto hüüdwad.

Fraseoloogia kasutamises tulebki eriti reljeefselt esile pietistide Piibli ja lauluraamatu tõlkeerinevus. Piibli tõlkimisel oli pietistide sihiks anda originaali fraseoloogiat edasi nii täpselt kui eesti keeles vähegi võimalik, sõltumata sellest, kas võõraid reaale sisaldavad fraasid võisid olla talupoegadele mõistetavad või mitte. Lauludega oli lugu teistsiti. Siin sai keskenduda sisu viimisele kuulajate või lugejateni ning kohendada teksti vastavalt eestikeelse kogukonna oletatavale vaimsele suutlikkusele. Ka eelpietistlikke laulutõlkeid üle toimetades näib olevat taotletud selgemat ja lihtsamat väljendust, kuid eriti selgelt tuleb rahvapärastamise tendents esile uute laulude eestindustes. Näiteks on Laurentius Laurenti laulu „Es sind schon die letzten Zeiten” tõlkes väljendatud 5. salmi esimeses pooles (näide 21) originaali literatuurset lootuserüü kujundit, mille asemel kasutatakse mujal tollases kirjakeeles tundmatut ja seetõttu lausa ootamatult kodusena mõjuvat väljendit *hiirekõrvule minema*.

Näide 21

Laurenti (GGB 1725: 16)

LR 1721: 10

Weil der feigenbaum ausschläget,
und anlegt sein hoffnungs-kleid,
so weisz man, dasz sich erreget
die erwünschte sommers-zeit;

Wigi puud, kui pakkatawad,
Lähwad hire kõrwule,
Siis keik innimessed moistwad,
Et sui polle kaugele.

Nii värskena mõjuvat fraseoloogiat lauludes siiski rohkem ei leidu ning üldiselt on pietistlik laulukeel pigem vormeleid järgiv. Saksa laulude alusel kujunes eesti tõlkijatelgi välja piiratud väljendivara sõnadest, mis eesti keeles meetrumisse sobisid ja käepäraseid riime pakkusid ning mida seetõttu tõlkimisel kasutati ka juhul, kui

konkreetses originaalis lähedast väljendit ei esinenud. Oma lemmikväljendid olid olnud juba baroksetel tõlkijatel, kuid nende silmis oli originaalsus siiski omaette väärtus. Pietistlikus kirikulaulus võib klišeelike vormelite kasutamist pidada žanriomaseks jooneks. Selle žanri kujundikeel ongi intensiivne, aga kitsas. Eriti palju on selles tundeelu ja vaimseid kõhklusi ning otsinguid väljendavat metafoorikat.

Näiteks torkab silma hulk väljendeid sõnaga *süda*. Tegemist on vana piiblikujundiga, kuid rõhutades tunde ülemust mõistuse suhtes hakkasid just pietistid seda paljude fraseoloogismide keskmene oma keeles eriti ohtralt kasutama ning ka eesti üldkeeles kinnistusid *südam*-väljendid ilmselt pietistlike kirikulaulude toel (vt lähemalt Ross 2016, 2017). Lauluvaras juurdusid keelendid, milles *süda* tähistab inimese emotsionaalset või hingelist keset, esinedes kas nimetavas käändes grammatilise subjektina, nagu ühendites *süda nutab, lõhkeb, katkeb, valutab, valvab, näeb*, või osastavas käändes grammatilise objektina, nagu ühendites (*miski*) *vaevab, valgustab, puhastab, kosutab, rõõmustab, parandab südant, oma südant (Jumalale) andma* jne. Üheks niisuguseks väljendiks oli näiteks *vaevatud süda* või selle modifikatsioon *südant vaevama*, mis sai eriti populaarseks tõenäoselt tänu Paul Gerhardti laulu „Befiehl du deine Wege” tõlkele, kus see esineb koguni kaks korda (näide 22), kusjuures 7. salmi 2. värsis võib seda pidada originaali sama salmi 3. ja 4. värssi piiril siirdes esile tõstetud fraseologismi otsetõlkeks, kuid 1. salmis, mille avavärsi tõlge küllap ongi väljendi levikule eesti keeles kõige enam kaasa aidanud, originaalis täpselt sama kujundit ei esine.

Näide 22

Gerhardt (GGB 1725: 300–301)

LR 1721: 156–158

1. Befiehl du deine wege,
und was dein hertze kränckt,
der allertreusten pflege
desz, der den himmel lenckt:
der wolcken, luft und winden
giebt wege, lauf und bahn,
der wird auch wege finden,
da dein fusz gehen kan.

Mis waewab sinno süddant,
Mis eal nouad ka,
Sel, ke on keige Issand,
Keik holeks anna sa,
Ke pilwed, taewa, tuled,
Keik hästi wallitseb;
Kül iggal aial tunned,
Et so eest murretseb.

...

7. Auf! auf! gib deinem schmerz
und sorgen gute nacht:
lasz fahren, was das hertze
betrübt und traurig macht.
Bist du doch nicht Regente,
der alles fuhren soll:
Gott sitzt im regimente,
und führet alles wohl.

Oh! jätta murred mahha,
Mis süddant waewawad,
Ning wotwad wallo tehha,
Et wägga kurwaks saad.
So kohhus polle säda
Need asjad ilma pääl,
Kül Jummalal on täda,
Mis kassuks tulleb tääl.

Omaette rühma moodustavad maise elu kaduvust rõhutavad piiblikujundid *suits(ukene), tuul, aur, lillekene, õiekene, rohi, hein, leht*. Neidki saab pidada pietistliku laulukeele stereotüüpkujuks, mida võidi küll otse tõlkida, aga vajadusel ka üksteisega asendada, nagu on tehtud näiteks Paul Gerhardti laulu „Herr, aller Weisheit Quell” 4. salmis (näide 23), kus originaali sõnale *Lüftchen* vastab tõlkes kolm stereotüüpset elu hapruse kujundit: *tuul, aur ja suitsuke*.

Näide 23

Gerhardt (GGB 1725: 785)

LR 1721, Lisa: 12

Mein leben ist sehr kurtz und schwach,
ein lüftchen, das bald lasset nach.

Mo ello aeg on lühhike,
üks tuul ja aur ja suitsoke:

Oma kirikulaulutõlgetega panid pietistid aluse luulekeelele, millele said hiljem tugineda rahvusliku ärkamisaja luuletajad. Vajab lähemat uurimist, kui palju laenasid 19. sajandi ilmalike eesti luuletekstide autorid keeleliselt kaasaegselt saksa luulest, kui palju eesti kirikulaulust. Võib-olla polegi võimalik seda täpsemalt hinnata, kuivõrd saksa romantiline luulekeel tugines samuti saksa pietistide keekekasutusele. Igal juhul näib olevat ilmne, et rahvusromantilise luule levikule ja vastuvõtule väheharitud eesti lihtrahva seas löid soodsa pinnase just kirikulaulud, mis tegid uuema luule mõistmise keeleliselt hõlpsaks.

Kirikulaulu suhetest kohaliku põlispoeetikaga

Nagu öeldud, oli Martin Lutheri pragmaatilise suunitlusega keekekäsitluse aluseks rahvapärasuse ja mõistetavuse nõue. Lutheri õpetuse mõjuala vaimulikena kinnitas ka suur osa Eestis tegutsenud kirjutajatest alates Heinrich Stahlst kuni Anton thor Helle grammatika eessõna autori Eberhard Gutsleff nooremani otsesõnu, et nad lähivad oma keeletarvitusel talupoegade kõneldavast keelest. Siin antud ülevaatest võib näha, et selle, igale luterlasele põhimõtteliselt kohustusliku deklaratsiooni tegelik sisu (nii autorite keeleanalüüside sõnavõttudes, nende koostatud grammatikakirjeldustes kui ka igapäevase arusaamadele vastaval viisil eestindatud proosa- või luuletõlgetes) vaheldus ja varieerus praktikas siiski oluliselt ning sedamööda, kuidas reformatsioonist kuni pietistliku lauluraamatu ja esimese piiblitõlkeni kulunud kahe sajandi jooksul vaheldusid ja varieerusid Saksa emamaal arendatud ja praktiseeritud keekekäsitlused, millega keelemõtte Eesti- ja Liivimaal kaasa resoneerus. Toetumine saksa teisele keelemõttele ja saksa luule eeskujudele oli eesti kirikulaulude tõlkimisel paratamatu ja igati mõistetav. Lutheri rahvalikkuse nõuet arvestades tekib laulutõlgetega seoses ometi küsimus, missugune oli nende saksa kultuuriruumi kuulunud tõlkijate seos

kohaliku pärimuspoetikaga ning kas ja kuivõrd nad eesti rahvalaulu poetikat üldse tundsid.

Eesti põhja- ja lõunanaabrite varases kirikulaulutõlkes on haakumisi kohaliku rahvaluule poetikaga tuvastatud ja oletatud. Soome tõkeloos on rahvalaulu ja varaste kirikulaulude seosed juba ammu tähelepanu ärritanud. Soome 16. sajandi varaprotestantlikud tõlkijad püüdsid küll sihipäraselt jäljendada saksa n-ö õpetatud malle, kuid sajandi lõpus ja 17. sajandi alguses hakkasid mõned tõlkijad teadlikult kasutama kirikulaulude soomendamisel suulise pärimuse poetikat, s.t kalevalavärsile iseloomulikke jooni, eriti alliteratsiooni (Lehtonen, Kallio 2016; Kallio 2017; Kallio jt 2017: 339–343). Ehkki üldiselt mindi ka soome laulutõlgetes siiski üle silbilisrõhulisele värsisüsteemile, ei rakendatud seda kunagi mehaanilise järjekindlusega. Veel 17. sajandi tõlgetes oli rõhulibistusega jamb (s.t värsijalg, milles sõna- ja värsirõhk kokku ei lange) täiesti tavaline nii värsi alguses kui ka värsi sees, 19. sajandist alates kasutati seda aga ainult värsialgulisel positsioonis (Leino 1985: 1126). Soomes tõlkisid kirikulaule algusest peale enamasti emakeelsed soomlased, kes olid n-ö seestpidi tuttavad soome suulise pärimusega, mistõttu rahvakeele poetikale tuginemine tundub igati ootuspärane.

Lätis oli olukord Eestiga sarnasem, sest kirjakeele loojateks ja laulutõlkijateks olid (enamasti) saksa emakeelega pastorid. Ometi on ka läti varase laulutõlke kirjeldamisel rõhutatud rahvapärase keele ja poeetika kasutamist. Eriti on seda esile tõstetud oletatavalt läti päritolu katoliikliku laulutõlkija Georgius Elgeri 1621. aastal ilmunud laulude puhul (Grudule 2016: 222–231) ning 17. sajandi teise poole luterliku tõlkija Christopher Füreckeri töödes, kes oli abielus lätlannaga, tundis läti laulutraditsiooni ja kelle alliteratiivsed tõlked „sageli ületavad oma kunstilise väärtuse poolest lähteteksti” (samas: 242).

On oletatud, et juba enne reformatsiooni võis ka Eestis tekkida katoliiklik rahvapärasema keele ja vormiga laulutraditsioon, mille elemente varased luterlased oma 16. sajandi koguduselaulutõlgetes tarvitasid ning mis võis rekatoliseerimise ajajärgul taas elavneda (Neithal 2005). Täpsemad andmed niisuguse hüpoteesi toetuseks siiski puuduvad. Nagu eelnev ülevaade näitas, on kõik säilinud protestantlikud koguduselaulutõlked üldjuhul kas kohmakad proosatõlked või Opitzi reegleid jälgivad silbilisrõhulised lõppriimilised tekstid, millest on raske leida mingeidki jälgi selle kohta, et nende autorid oleksid kohaliku pärimuse poetikat tundnud (vt ka Ross 2023). Baroksete tõlkijate poolt kiiluna sulgudes poetatud napi märkuse põhjal (7. dokument, lk 81) – „kui hästi need [= rahvalaulud] kõlavad, seda ei taha me praegu öelda” – võib arvata, et isegi need, kes rahvalaulust midagi teadsid, ei osanud selle poetikat hinnata.

Laenulise laulutõlke (ja laiema kirikukirjanduse) suhted eesti pärimuskultuuri poetikaga vajavad siiski edasist uurimist. Sellega seoses mainitagu kahte küsimusteringi, mis on senise vaatluse raames jäänud selge vastuseta. Esimene on seotud

fraseoloogiaga. Pole mingit kahtlust, et valdav osa eesti varases kirikukirjanduses, sh kirikulauludes leiduvaid kujundeid ja fraseologisme on üle võetud saksa keelest. Üksikute väljendite korral pole ometi välistatud, et nende näol võiks olla tegu rahva-keelest pärit keelenditega, mida tõlkijad on oskuslikult ära kasutanud. Kõige aktuaalsemalt kerkib see küsimus üles mõningate alliteratiivsete sõnapaaride korral. Nimelt leidub nii lauludes kui ka muus kirikukirjanduses alliteratiivseid väljendeid, mis meenutavad eesti rahvakeelele ja vanale rahvalaulule omast algriimitaotlust, nt *hing ja ihu, meel ja mõte, suu ja süda, põrm ja pihu, mäed ja mättad, tuli ja tõrv*. Selliseid väljendeid on vanast kirjakeelest registreerinud ja nende algupära järele küsinud juba Arvo Krikmann (1996, 1999). Väljendite päritolu hindamise teeb keerukaks asjaolu, et alliteratiivsed paarisväljendid olid laialt levinud ka saksa piibli- ja luulekeeles. Äsja loetletud (laulutõlgetes esile tulevate) väljendite lähem analüüs on kinnitanud, et osa alliteratiivsetest eesti paaridest ongi sündinud ilmselt saksa eeskujude imiteerimisel, osa näib aga pärit olevat eesti oma fraseoloogiast, millega tõlkijad puutusid kokku lühivormide (mõistatuste ja kõnekäändude) kaudu (lähemalt vt Ross 2016: 661–663; 2023). Nagu varaprotestantliku laulutõlke juures mainitud, ei saa seejuures välistada ka võimalust, et vanemad seda laadi väljendid sugenesid eesti vaimulikku keelde juba enne 17. sajandit võimalike eesti emakeelega tõlkijate kaasabil. Sellist oletust toetab Heiki Reila seni kahjuks käsikirja jäänud käsitlus (Reila 2021).

Teine valdkond, mis puudutab laenulise kirikulaulu ja eesti luule suhteid, on seotud laulutõlkijate poolt üle võetud silbilis-rõhulise värsisüsteemi foneetilise kohandamisega. Eesti tõlkes võeti silbilis-rõhuline süsteem kasutusele väga ranges vastavuses Opitzi nõuetele ning seesuguse enam-vähem mehaanilise ülekande mõjusid on tunda kogu hilisemas eestikeelses tõlke- ja originaalluules (Lotman 2016). Eesti kirikulaulude meetrika vajab edaspidi süsteemsemat analüüsi, kuid esialgse vaatluse põhjal näib, et baroksed tõlkijad kasutasid täiesti järjekindlalt ja jäigalt Opitzi soovitudele vastavat jambi või (harva ka) trohheust, milles sõna- ja värsirõhk alati kokku langesid. Kõrvalekaldeid vahelduvast meetrumist leidub vaid mõnes üksikus laulus. Väljaspool kiriku lauluraamatut, Salemanni palveraamatut (PR 1655) ja Anton Heidrichi katekismuselaulude hulgas (vt avaldamata laulutõlked, lk 458–470), leidub ka paar range daktüülise värsiskeemiga kirjeldatavat luuleteksti. Hilisemates lauluraamatutes võib kohata meetriliselt mitmekesisemaid tekste, kuid kuni 19. sajandi lõpuni jäi kirikulauludes valdavaks silbilis-rõhuline jamb või trohheus. Eelpietistlikes tõlgetes leidub rangest meetrumist kõrvalekaldeid, mis võivad olla tingitud soovist muuta värssi rütmiliselt paindlikumaks ja loomulikumaks, ent võivad olla tekkinud ka n-õ kogemata varasemate murtud silpidega sõnavormide parandamise tulemusel. Pietistlike laulude osas võib senise, üsna ebasüsteemse vaatluse põhjal oletada, et kui barokses tõlkes oli ladusa värsi nimel keele loomulikest reeglitest lihtsalt üle sõidetud, siis pietistide esimeses väljaandes otsiti vajadusel keele ja värsimõõdu vahel kompromissi, hilisemates väljaannetes

aga hakati opitzlikult rangeid nõudeid loomuliku keele nimel teadlikult ignoreerima. Niisugust oletust illustreerib näiteks Johannes Leoni laulu „Ich hab mein Sach Gott heimgestellt” 17. salmi 1. rida, vrd *O Jesu Christe Jumla Poick* (LR 1656: 483; sõna *jumal* käänamine on allutatud värsimõõdule) > *Oh Jesus Kristus Jummal^a Tal* (LR 1721: 234; sama sõna käänatakse keeleomaselt, kuid värsimõõdu päästmiseks antakse kirjapildi kaudu mõista, et viimast vokaali ei tuleks hääldada) > *Oh Jesuke! Jummal tal* (LR 1727: 260; värsirõhk langeb sõnakujus *Jummal* teisele silbile). Meetrumi rakendamise dünaamika kirikulaulu tõlke arengus ning eriti selle võimalik seos uuema rahvalaulu meetrilise väljakujunemisega väärriks kindlasti omaette uurimist.

Seni uuritu põhjal näib, et 17. ja 18. sajandi kirikulaulutõlge pakkus eesti rahvalaulu omapoeetika kõrvale täiesti uue võimaluse ning esialgu ei püütudki kahte süsteemi ühte sulatada, erinevalt soome tõkeloost, kus kirikulaulu vormiliseks mugandamiseks tehti 17. sajandi alguses lausa radikaalseid katseid ning kus uus laulužanr tõepoolest mõneti oma keelega kohandati. Ka Lätis näib kirikulaul kohaliku põlispoetikaga algusest peale loomulikumat viisil seondunuvat. Ositi võib see olla tingitud asjaolust, et indoeuroopa keelena oli läti keel saksa keelele (ehk tõlkijate valdava enamiku emakeelele) lähemal kui eesti keel ning peamiselt nelikvärssidena üles ehitatud läti dainadki on saksa kirikulauludele kindlasti lähedasemad kui parallelsirühmadest koosnev eesti regivärsiline rahvalaul.

Kokkuvõtteks

Üldistavalt võib keelemõtte arengut säilinud laulutõlgete põhjal niisiis kirjeldada nelja arengufaasina, mille käigus puisest, saksa originaali kopeerivast proosatõlkest jõuti läbi kunstlikult konstrueeritud barokktõlke järk-järgult märksa paindlikumalt sihtkeele ja sihtrühma eripära arvestava tõlkeni.

Esimene lauluraamat (LR 1637) kajastab pragmaatilise suunitlusega tõlkefaasi, mil peamiseks sihiks oli esmavajalik hulk tekste eesti keeles kättesaadavaks teha. Seda oli kõige lihtsam saavutada saksa lause- ja fraasiehitust üksüheselt üle kandes. Tolleaegset saksa toortõlkest kubisevat tõlkemeetodit illustreerib ilmekalt sõnaühend *see kuningas sest auvust*. Mõnes laulutõlkes võib siiski leida kõrvalekaldeid sõnasõnalisest tõlkest ning võib-olla koguni jälgi mingi teistsuguse tõlketüübi algriimitaotlusest (näide 1). Seesugused leiud toetavad kaudselt oletust, et 16. sajandil, vahetult reformatsiooni järel, osales luterlike tekstide tuumikvaramu tõlkimisel inimesi, kes oskasid eesti keelt väga hästi ja võib-olla ka emakeelena. 17. sajandi alguseks oli pilt paraku muutunud ja võtmepositsioonidel tegutsesid pastorid, kelle eesti keele oskus oli piiratud ning kelle jaoks tõlkimine tähendas saksa teksti üsna mehaanilist ülekannet. Laulude tõlkimisel luulevormi edasiandmist ei taotletud.

Järgmises faasis asusid domineerima baroksed tõlkijad, kes võtsid saksa silbilis-rõhulise värssi üle eesti keelde sama mehaaniliselt, nagu proosatõlkijad olid üle võtnud saksa fraasistruktuuri. Nende tõlketegevuse oluliseks impulsiks oli soov tõestada oma sõnaseadmise võimekust. Martin Opitzi luulereeglite kohaselt rakendasid nad tõlkes eesti keele loomulikest reeglitest rahumeeli üle sõites ranget jambilist või trohheilist meetrumit, milles rõhulised silbid vaheldusid rõhututega ning värsirõhk langes ühte sõna pea- või kaasrõhuga, ja mitte küll nii ranget, aga võimalusel efektset ja vaimukat lõppriimi. Nende keeleloome rõõmu väljendab tegusõnavormile *on* riimiks loodud liitsõna *põrgukonn*, mis vaatamata kriitikute irooniale leidis kasutust kuni sajandi lõpuni ning jõudis isegi rahvakeelde. Leidlikult on tolle tõlketraditsiooni särav esindaja Reiner Brockmann suutnud laenulises lauluvormis ära kasutada ka eesti vanasõna (näide 3), kuid suuremat osa barokktõlkijate alliteratiivsetest sõnapaaridest on raske pidada eestipärase poeetika rakenduseks. Pigem loodi need paarid saksa eeskujude najal, ehkki osa neist oli kinnisväljenditena sünenud eesti kirikukeelde juba varem.

Tegelikule rahvakeelele hakkasid sihikäeselt rõhku panema 17. sajandi viimastel aastakümnetel tegutsenud keeleuendajatest eelpietistid. Nende laulutõlgete keel on baroksete tõlkijate omast loomulikum ja selgem, kuid samas üsna kujundivaene ega paista eriti silma ka muude poeetiliste võtete kasutamise poolest. Ehkki eelpietistid taunisid baroksete tõlkijate tehnilikke keelendeid ja edevaid riime, võttis nende koolkonna esindaja baroksetele mustritele tuginedes kasutusele sõna *vaim* riimiks mugavalt sobituvat liitsõna *armutaim* (näide 16), mis osutus elujõuliseks ka järgmise etapi pietistlike tõlkijate seas.

Pietistid püüdsid barokktõlkijate kombel tõlkida võimalikult originaalilähedalt, kuid keele loomulikkuse, selguse ja rahvaläheduse osas tuginesid nad eelpietistide loodud traditsioonile ning tõid luulekeelde uusi rahvapäraseid keelendeid, nagu *hiirekõrvule minema* (näide 21). Pietistide tõlgetes võib aimata püüdu arvestada laulude talupoegadest sihtrühma vaimse horisondiga ning vältida liialt literatuurseid kujundeid. Nende tõlgetes on kokku viidud varasemate tõlkijate erisuunalised taotlused – barokktõlkijate ladus värs ja eelpietistide ladus eesti keel –, mille tulemusel sündinud selge ja mõistetava sõnumiga laulud osutusidki eestlaste seas väga menukaks ning jäid sellistena kasutusele kuni 19. sajandi lõpuni.